

Beschermen, beleven en benutten

Deel B. Bevindingen per erfgoedlijn

Vierde meting Monitor Erfgoedlijnen
provincie Zuid-Holland

Mei 2024

Kurto_qsis

provincie **HOLLAND**
ZUID

Deel B. Bevindingen per erfgoedlijn

In deel B presenteren we het beeld van het functioneren van de erfgoedtafel, het bereik van doelgroepen en de bijdrage aan de erfgoedwaarden per erfgoedlijn.

Verder gaan we in op de bijdrage van de erfgoedlijn aan de provinciale doelen (operationele doelstellingen) en sluiten we af met de belangrijkste bevindingen over en aandachtspunten voor de betreffende erfgoedlijn.

Inhoud

Deel B Bevindingen per erfgoedlijn

1. Atlantikwall
2. Historisch Haringvliet
3. Landgoederenzone
4. Neder-Germaanse Limes
5. Oude Hollandse Waterlinie
6. Trekvaarten
7. Waterdriehoek

1. Atlantikwall

1. Functioneren erfgoedtafel

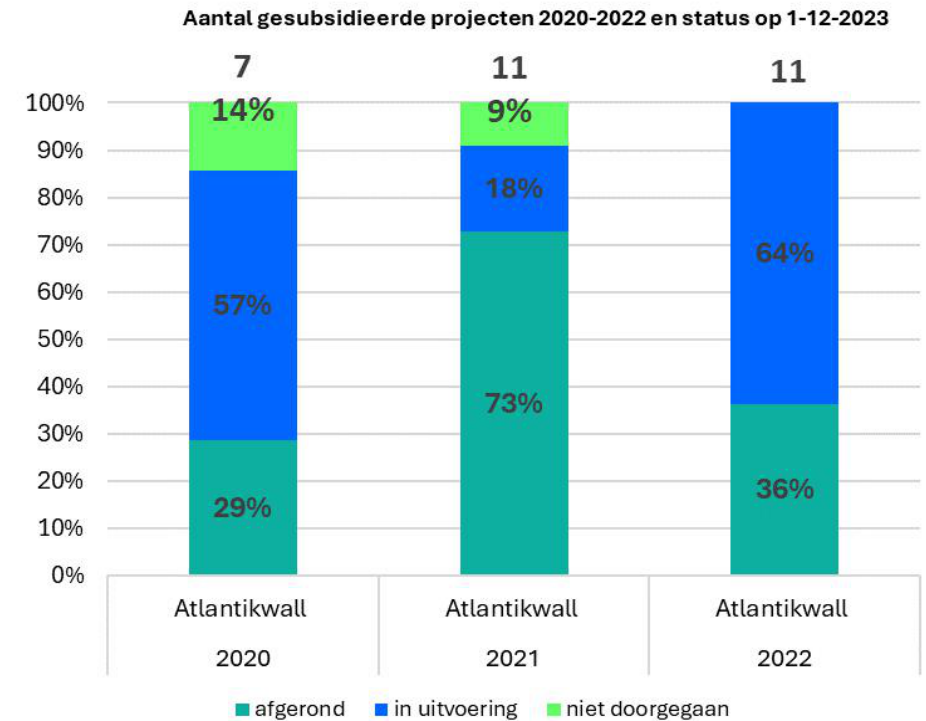
De bijeenkomsten van de erfgoedtafel worden al meerdere jaren goed bezocht, met een stabiel aantal van 30-40 deelnemers. De samenstelling van de erfgoedtafel kenmerkt zich door een open karakter, waarbij regelmatig nieuwe gezichten worden verwelkomd. De samenwerking en vitaliteit van het netwerk binnen de erfgoedtafel functioneren nu overwegend goed. Er blijft echter aandacht nodig voor de samenwerking in Hoek van Holland, en het is van belang dat partijen zich bewust zijn van hetgeen dat nodig is om de goede samenwerking in stand te houden.

Er is sprake van bestuurlijke continuïteit en een zekere mate van verjonging binnen de vrijwilligersorganisaties die deelnemen aan de tafel. Hoewel de gemeentelijke betrokkenheid is verbeterd, blijft het een uitdaging om deze betrokkenheid te handhaven en te versterken.

Gemiddeld zijn er in de periode 2020-2022 circa 10 projecten per jaar bij de erfgoedlijn Atlantikwall.

Interessant is dat in 2020 het aantal toegekende projecten minder was dan in de jaren erna. Bovendien lag het gemiddelde subsidiebedrag per project in 2021 en 2022 lager dan in 2020, terwijl de totale subsidieomvang redelijk gelijk bleef. Kortom betekent dit: meer projecten voor een gemiddeld lager bedrag.

De afgelopen periode is er actief ingezet op samenwerking en afstemming met het NPHD (Nationaal Park Hollandse Duinen).

2. Doelgroepen en erfgoedwaarden

Doelgroepen

Fysieke toegankelijkheid blijft een aandachtspunt, met name vanwege de uitdagingen met betrekking tot bunkers. Er wordt actief gewerkt aan het verbeteren van de toegankelijkheid om een breder publiek te kunnen verwelkomen.

Inclusiviteit is een belangrijk punt van aandacht binnen de erfgoedlijn, waarbij er ruimte is voor verdere ontwikkeling. Projecten binnen de erfgoedlijn streven naar inclusiviteit door bijvoorbeeld het aanbieden van meertalige audiotours, zoals bij het Atlantikwall Museum in Den Haag. Met de ontwikkeling van specifieke films is daarnaast ook aansluiting gezocht bij de belevingswereld van jongeren.

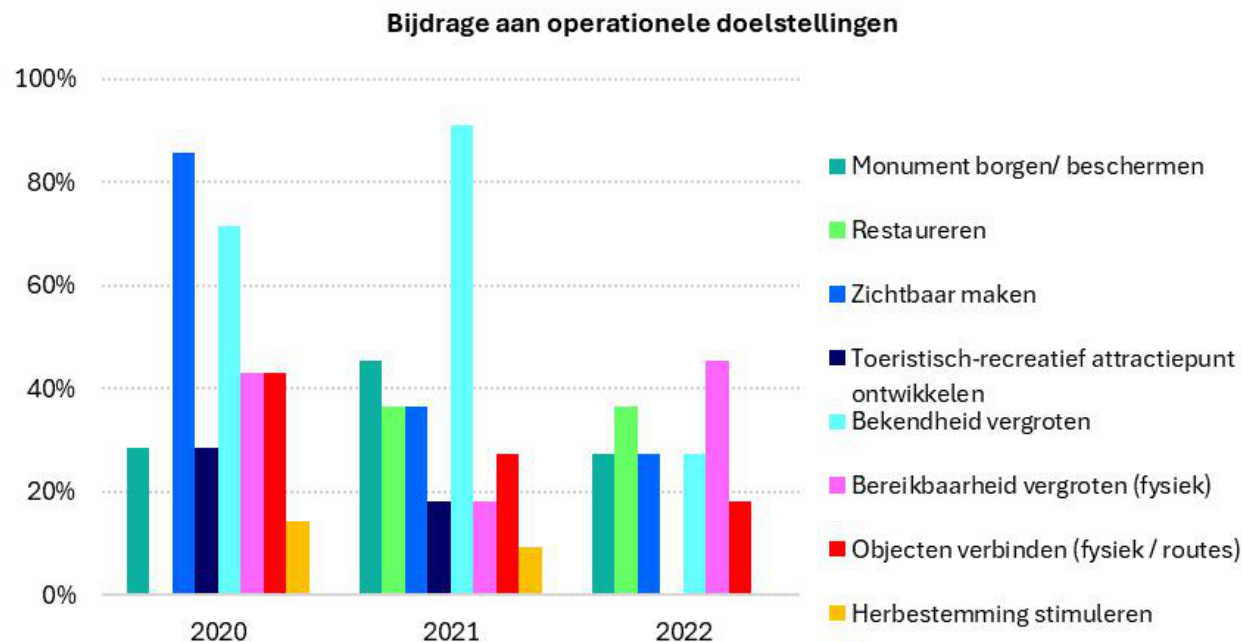
Diversiteit en betrokkenheid worden actief gestimuleerd binnen het vrijwilligerswerk, met aandacht voor de deelname van jongeren en vrouwen. Ook wordt er gewerkt aan het vergroten van de diversiteit in het publieksbereik, waarbij bijvoorbeeld ook Duitse bezoekers worden betrokken.

Erfgoedwaarden

Er is een duidelijke verschuiving merkbaar binnen de erfgoedlijn naar het vertellen van verhalen en het verdiepen van bezinning op en bewustwording van erfgoed. Deze ontwikkeling wordt ondersteund door het koersdocument, waarin wordt gestreefd naar verbetering en versterking van de erfgoedlijn.

Het koersdocument legt de nadruk op verschillende aspecten, waaronder de kwaliteitsverbetering van projecten, de vergroting van het publieksbereik en de betere bescherming van erfgoed. Deze doelstellingen vormen de leidraad voor de verdere ontwikkeling van de erfgoedlijn, met als uiteindelijk doel het verrijken van de erfgoedervaring voor een breed publiek.

3. Bijdrage aan operationele doelstellingen

De afbeelding illustreert hoe de projecten van de Atlantikwall hebben bijgedragen aan de operationele doelstellingen. Bij de Atlantikwall is geconstateerd dat de projecten voornamelijk gericht zijn geweest op herstel en restauratie.

De focus lag daarbij voornamelijk op herstel en restauratie van rijksmonumenten, bunkers en inclusief bijbehorende collecties. Er is meer nadruk gelegd op de individuele objecten dan op de lijn als geheel of de vijf clusters.

In 2020 lag de nadruk vooral op het zichtbaar maken en vergroten van de bekendheid, terwijl dit in 2021 ook het geval was. Bijvoorbeeld door het toegankelijk maken van bunkers en latrines voor bezoekers, inclusief het inrichten van de locatie naar de omstandigheden tijdens de Tweede Wereldoorlog, en door het produceren van een documentairereeks. Daarentegen hebben in 2022 de projecten vaker bijgedragen aan de doelstelling 'bereikbaarheid vergroten'. Zoals bij het duurzaam toegankelijk maken van geschutsbunkers en het verwijderen van graffiti.

4. Bevindingen

Deelnemers zijn heel positief over de erfgoedlijn Atlantikwall. Sinds de totstandkoming van het koersdocument zijn er aanzienlijke verbeteringen in samenwerking, participatie en effectief oppakken van projecten, waardoor de erfgoedlijn beter zichtbaar wordt.

Positieve aspecten

De Atlantikwall brengt meerdere positieve aspecten met zich mee, zoals het bevorderen van kennisuitwisseling en het delen van ervaringen, waardoor er ruimte ontstaat voor samenwerking met andere belanghebbenden om gezamenlijke doelen te bereiken. Dit draagt niet alleen bij aan de verspreiding van kennis, maar ook aan de synergie tussen diverse partijen.

Ook is er veel waardering voor de financiële steun en facilitering door de provincie. Deze ondersteuning stimuleert de verdere ontwikkeling van projecten die gerelateerd zijn aan de erfgoedlijn, waardoor de impact en betekenis ervan worden vergroot.

Een ander positief aspect is het gezamenlijke proces van het ontwikkelen van een gedeelde visie, wat resulteert in een gezamenlijk koersdocument (d.d. voorjaar 2023). Dit heeft geleid tot een verbeterde samenwerking en actieve participatie van een overgrote meerderheid van de betrokkenen, waardoor een opener

sfeer en verbinding zijn ontstaan tussen de verschillende belanghebbenden. De vier hoofdlijnen die hieruit voortvloeien versterken het onderlinge vertrouwen en bieden een meer gerichte aanpak van projecten, waardoor de efficiëntie en effectiviteit van de initiatieven worden vergroot.

Aandachtspunten

De beperkte tijd en middelen van de vrijwilligers vormen een uitdaging, vooral met betrekking tot het behoud van erfgoed, communicatie en publieksbereik. Het proces verloopt stap voor stap, met aandacht voor behoud en verbetering van de lijn als geheel.

Daarnaast blijkt financiële duurzaamheid een grote zorg te zijn, aangezien kosten voor energieverbruik toenemen en het verkrijgen van sponsoring en subsidies van derden bemoeilijkt wordt door striktere criteria. Het delen van informatie over financiële mogelijkheden, zoals fondsen en andere provinciale subsidies, kan daarbij ondersteuning bieden, waarbij de provincie een rol kan spelen in het faciliteren van deze uitwisseling onder alle erfgoedtafels.

2. Historisch Haringvliet

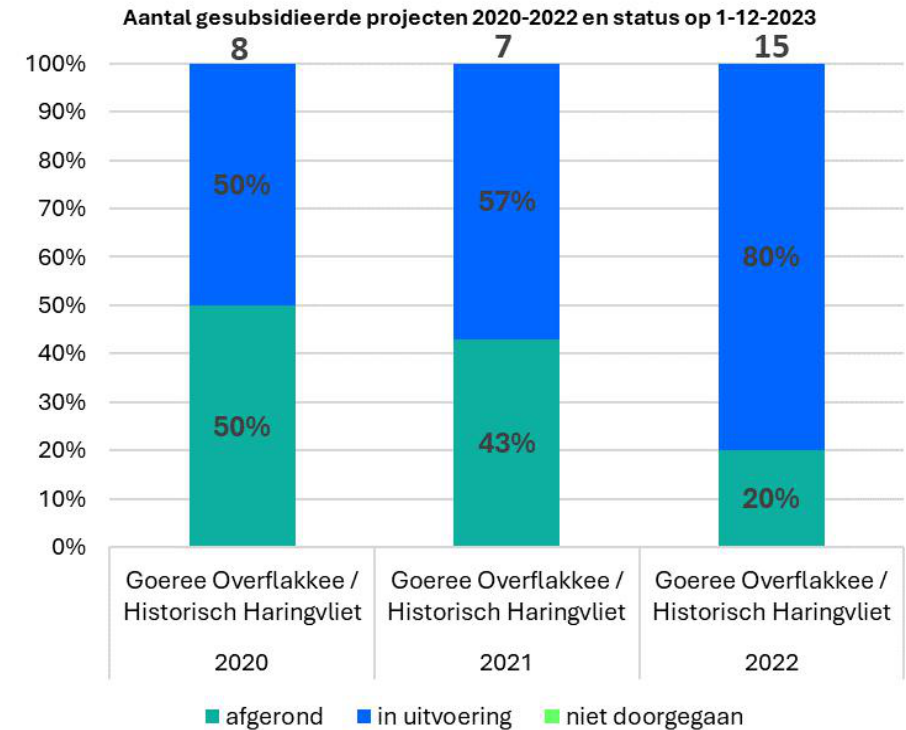
1. Functioneren erfgoedtafel

Er is een vast en vitaal netwerk. Gemiddeld zijn er 50-55 deelnemers per erfgoedtafel. De tafel staat bekend als open en laagdrempelig, waardoor er veel interesse is gegenereerd vanuit de provincie voor zowel de erfgoedlijn als de erfgoedtafel zelf.

De uitbreiding van de erfgoedlijn naar Historisch Haringvliet heeft een positieve impuls gegeven aan de samenwerking en de samenstelling van de erfgoedtafel. Dit heeft geleid tot een toename in het aantal deelnemers en heeft de diversiteit binnen de tafel vergroot. De mate van betrokkenheid van gemeenten varieert echter nog steeds per gemeente, wat een aandachtspunt blijft.

In de periode van 2020 tot 2022 werden gemiddeld 10 projecten per jaar uitgevoerd binnen de erfgoedlijn van Goeree-Overflakkee/Historisch Haringvliet.

Het aantal toegekende projecten was in 2022 het grootst. Hoewel de totale subsidiesom in dat jaar het hoogst was, was het gemiddelde subsidiebedrag per project juist het laagst. Dit kan wijzen op een grotere verscheidenheid aan projecten met wellicht kleinere individuele budgetten.

2. Doelgroepen en erfgoedwaarden

Doelgroepen

Binnen de erfgoedlijn wordt ondanks het open karakter van de erfgoedtafel gemist dat er meer diversiteit aan deelnemers is. Er wordt erkend dat het bevorderen van inclusiviteit van groot belang is en aansluit bij de tijdsgeest. De erfgoedlijn heeft de afgelopen jaren ingezet op samenwerking met jongeren bij de uitvoering van erfgoedprojecten, zoals bijvoorbeeld het project Gedichten in het landschap.

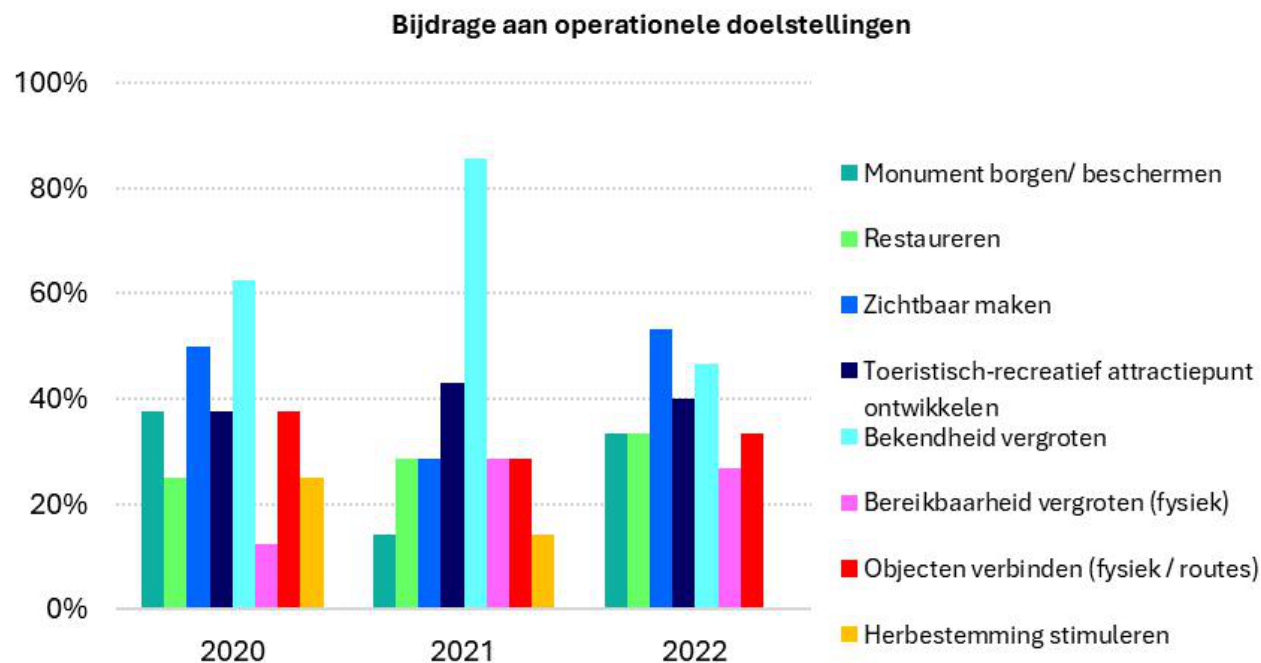
Het blijkt lastig om specifieke verhalen te vinden en aandacht te besteden aan diverse perspectieven om nieuwe doelgroepen te bereiken. Er is nog ruimte voor verbetering met betrekking tot de toegankelijkheid van fysieke projecten, wat een aandachtspunt blijft binnen de erfgoedlijn.

Erfgoedwaarden

Het Ambitiedocument uit 2021 fungeert als een waardevolle leidraad voor projecten binnen de erfgoedlijn. De daarin vastgestelde ambities blijken ook voor de komende jaren nog steeds relevant te zijn en vormen een solide basis voor verdere ontwikkeling en uitvoering van projecten.

Met name voor partijen en projecten die na de verbreding naar Historisch Haringvliet zijn aangehaakt, blijkt de relevantie van de ambities het grootst te zijn. Voor Goeree-Overflakkee lijkt volgens deelnemers het 'laaghangend fruit' inmiddels geplukt te zijn. Dit benadrukt het belang van vernieuwing en het blijven zoeken naar nieuwe invalshoeken en mogelijkheden om de erfgoedwaarden te behouden en te versterken in de komende jaren.

3. Bijdrage aan operationele doelstellingen

De afbeelding illustreert hoe de projecten van Goeree-Overflakkee/Historisch Haringvliet hebben bijgedragen aan de operationele doelen. De focus van de projecten varieert jaarlijks. In het jaar 2021 lag de nadruk voornamelijk op het vergroten van de bekendheid van het erfgoed.

In de jaren 2020 en 2022 werd daarnaast relatief vaak aandacht besteed aan de doelstelling van het 'zichtbaar maken van objecten'. In deze jaren zijn er specifieke inspanningen geleverd om erfgoedobjecten binnen de regio beter toegankelijk en zichtbaar te maken voor het publiek. Een voorbeeld hiervan is de kwaliteitsverbetering van kreken, waarbij er naamstenen werden geplaatst.

4. Bevindingen

Deelnemers zijn positief over de erfgoedlijn. De transformatie van de Erfgoedlijn Goeree-Overflakkee naar Historisch Haringvliet is logisch gebleken en inspireert: deze stimuleert verbindingen tussen lokale partijen en projecten, waardoor het netwerk is verbreed en versterkt.

Positieve aspecten

Er is een toenemende belangstelling voor erfgoed, met name rondom projecten gerelateerd aan de Watersnoodramp, waarbij een breed publiek is bereikt. Deze projecten hebben bijgedragen aan het vergroten van het bewustzijn en de betrokkenheid bij het erfgoed. Ook is er een goede balans tussen de materiële en immateriële aspecten van de erfgoedlijn. Hierdoor wordt zowel de fysieke als de culturele betekenis van het erfgoed gewaardeerd en benadrukt.

De respondenten zijn te spreken over de facilitering en ondersteuning die wordt geboden door de provincie, zowel financieel als in begeleiding door bijvoorbeeld de projectleider. Daarnaast wordt opgemerkt dat er binnen deze erfgoedlijn een aanzienlijke inzet van cofinanciering plaatsvindt door de inzet van vrijwilligers, wat de betrokkenheid en het draagvlak voor erfgoedprojecten versterkt.

Het beoordelingskader, dat in 2022 is vastgesteld, bevat heldere beoordelingscriteria en zorgt voor een transparante toetsing van ingediende projecten. Hierdoor is er ruimte voor kritische en opbouwende bevraging van projectindieners, wat bijdraagt aan de kwaliteit van de projecten binnen de erfgoedlijn.

Aandachtspunten

Er is opgemerkt dat het draagvlak onder en de beleefbaarheid van de erfgoedlijn voor het grote publiek mogelijk beperkt is, met een huidige focus die voornamelijk lijkt te liggen op 'gelijkgestemden'. Het is duidelijk dat een bredere benadering nodig is om het erfgoed toegankelijker te maken voor een divers publiek. Daarnaast wordt het belang van aandacht voor de duurzaamheid van projecten met betrekking tot beheer en onderhoud benadrukt, waarbij de nadruk ligt op het waarborgen van de langdurige instandhouding van erfgoed.

Hoewel de beoordelingscriteria helder zijn, wordt de werkwijze van het scoren van projecten als omslachtig ervaren, waarbij de afwezigheid van een onafhankelijke adviescommissie zoals bij andere erfgoedlijnen wordt opgemerkt. Cofinanciering staat onder druk vanwege beperkte budgetten van gemeenten, wat mogelijk gevolgen heeft voor de financiering van erfgoedprojecten. Daarnaast wordt de inzet van vrijwilligers beïnvloed door vergrijzing en beperkte capaciteit, wat verdere aandacht en strategische overwegingen vereist.

3. Landgoederenzone

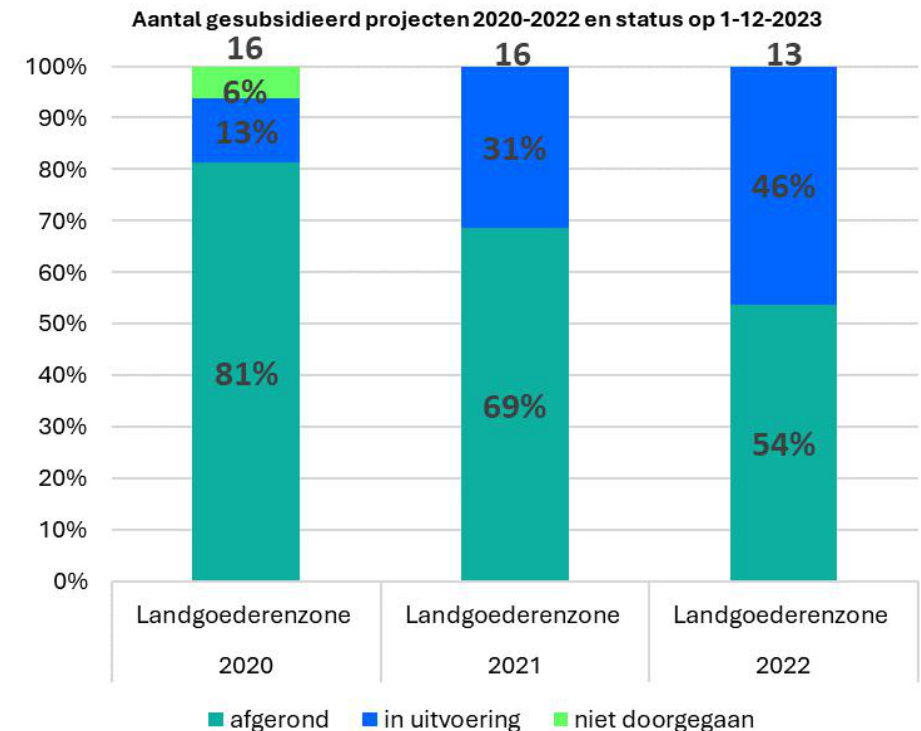
1. Functioneren erfgoedtafel

Het netwerk van de erfgoedtafel in de Landgoederenzone bestaat uit een groot aantal leden van ruim 80 organisaties. Dit resulteert in een stabiele groep van 30-40 bezoekers per erfgoedtafel. Er bestaat echter een beperkt zicht op mogelijke nieuwe deelnemers en aanwas van andere landgoederen, mogelijk als gevolg van een gebrek aan bekendheid of betrokkenheid en de voorwaarde 'publieke toegankelijkheid' waaraan landgoedeigenaren dienen te voldoen om aan te sluiten. De betrokkenheid van gemeenten varieert, vooral vanwege beperkte tijd en capaciteit die zij beschikbaar hebben voor dergelijke initiatieven. Het overleg binnen de erfgoedtafel verloopt over het algemeen effectief, met een hoge opkomst tijdens bijeenkomsten op locatie. Dit wordt ondersteund door een goede voorbereiding, een prettige sfeer en actieve kennisuitwisseling tussen de deelnemers.

De afgelopen jaren zijn er talrijke projecten binnen deze erfgoedlijn uitgevoerd, zoals de ontwikkeling van park Vreugd en Rust - fase 1. Dit omvatte activiteiten zoals het herstellen van de narcissenroute, vervangen van hekwerken, herinrichten van slootranden en herstel van grasland. Ook zijn cultuurhistorische en herbestemmingsonderzoeken uitgevoerd en zijn oral history films en theatrale verhalen ontwikkeld over individuele landgoedlocaties en over de gehele zone. Een ander project was de organisatie van de Dag van het Kasteel in 2022, met meer dan 21 deelnemende locaties.

Tegelijkertijd is er een lichte daling in het aantal projecten, in lijn met het gemiddelde. Dit wordt toegeschreven aan een toename in de omvang en het budget van individuele projecten. Het is echter belangrijk op te merken dat sommige projecten gefaseerd worden uitgevoerd, waarbij elke fase als een nieuw project wordt beschouwd.

De afgelopen periode is er actief ingezet op samenwerking en afstemming met het NPHD (Nationaal Park Hollandse Duinen).

2. Doelgroepen en erfgoedwaarden

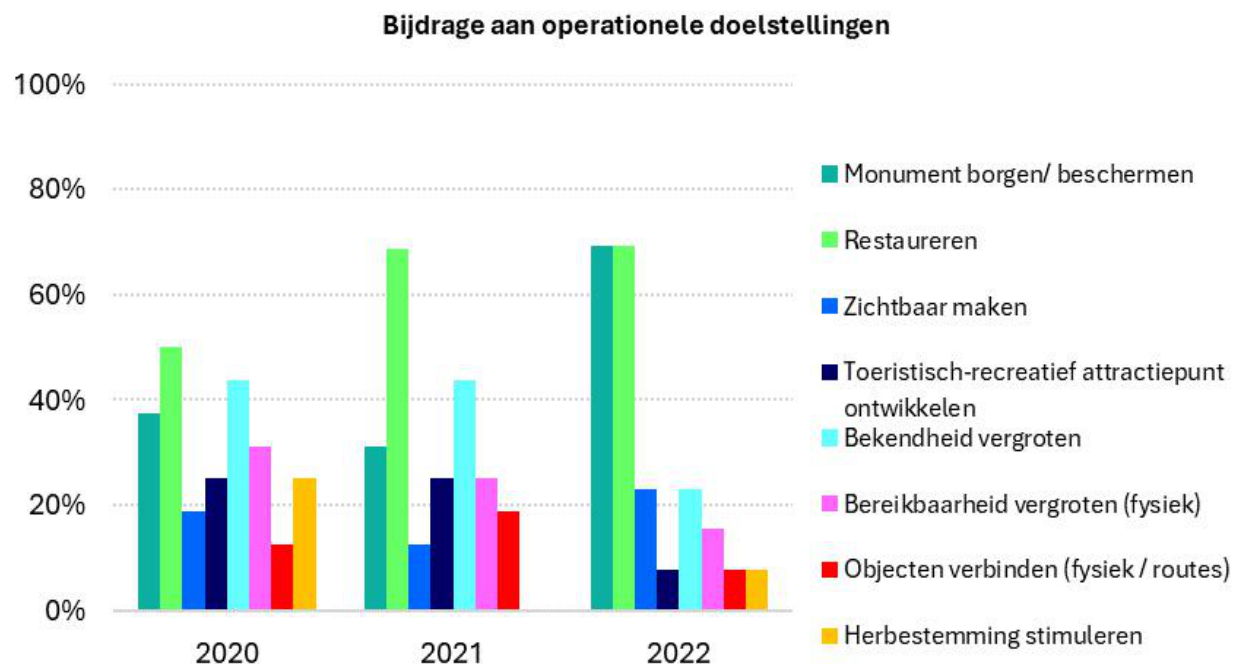
Doelgroepen

Er is een groeiende behoefte aan meer aandacht voor toegankelijkheid en bredere beleefbaarheid binnen de doelgroepen, vooral door de integratie van nieuwe media. Het bewustzijn met betrekking tot inclusiviteit neemt toe, hoewel het vertalen van deze bewustwording naar concrete projecten uitdagend blijkt. Dit is met name vanwege de aard van de projecten, zoals restauratiewerkzaamheden. Het vinden van goede voorbeelden om inclusiviteit te integreren blijft een punt van aandacht. Ook wordt opgemerkt dat de samenstelling van de erfgoedtafel diverser zou kunnen zijn, wat kan bijdragen aan het bereiken van een breder publiek en het versterken van de inclusiviteit binnen het erfgoednetwerk.

Erfgoedwaarden

Met een groot aantal projecten wordt een significante bijdrage geleverd aan met name het behoud en de restauratie van erfgoed binnen de erfgoedlijn. De meeste projecten dragen bij aan behoud en restauratie van zowel gebouwd als groen erfgoed. Met de voortdurende ontwikkeling van de erfgoedlijn worden de ambities geactualiseerd, waarbij er meer aandacht komt voor ruimtelijke opgaven, natuurontwikkeling en verduurzaming. Een belangrijke ambitie is het creëren van meer verbinding tussen verschillende erfgoedobjecten en andere erfgoedlijnen en partners, met het genereren van meer bekendheid en het versterken van de samenhang binnen het erfgoednetwerk als doel.

3. Bijdrage aan operationele doelstellingen

De afbeelding illustreert hoe de projecten van de Landgoederenzone hebben bijgedragen aan de operationele doelstellingen.

De meeste projecten dragen bij aan het behoud en de restauratie van erfgoed. Een voorbeeld hiervan is de restauratie van de orangerie bij Huys te Warmont, inclusief een herbestemmingsonderzoek voor de orangerie. 'Daarnaast is er in 2021 subsidie verstrekt voor het cultuurhistorisch herstel van de Ronde Tuin, een project dat in 2023 is afgerond.

Naast restauratie wordt er ook gewerkt aan het creëren van nieuwe publieksfuncties voor erfgoedlocaties binnen de Landgoederenzone. Dit wordt gerealiseerd door middel van het verbeteren van toegankelijkheid en beleefbaarheid, bijvoorbeeld door het aanleggen van routes, het maken van films en het gebruik van 3D-technologie.

Het vergroten van de bekendheid van de Landgoederenzone krijgt steeds meer aandacht. Een belangrijk publieksmoment hiervoor is de jaarlijkse Dag van het Kasteel, waarop actief wordt ingezet op het onder de aandacht brengen van de erfgoedlocaties binnen de zone.

4. Bevindingen

Deelnemers zijn behoorlijk positief over de erfgoedlijn. Er is veel waardering voor de effectieve structuur die de erfgoedtafel biedt en de tafel wordt gekenmerkt door samenwerking, participatie, ondersteuning. Ook zijn de deelnemers tevreden over behaalde resultaten.

Positieve aspecten

De erfgoedlijn onderscheidt zich door het grote aantal projecten dat een wezenlijke bijdrage levert aan het behoud en de promotie van ons cultureel erfgoed. Dit wordt mogelijk gemaakt door een efficiënte samenwerking tussen diverse partijen, die actief participeren en kennis met elkaar uitwisselen. Deze samenwerking resulteert niet alleen in de realisatie van concrete projecten, maar ook in een positieve en inspirerende sfeer binnen het netwerk. De onderlinge verstandhouding wordt gekenmerkt door een gunstige sfeer, wat bijdraagt aan een bereidwillige samenwerking tussen alle betrokken partijen. Dit wordt nog verder versterkt door de effectieve ondersteuning van de projectleider en de beschikbaarheid van voldoende budgetten, waardoor een breed scala aan initiatieven kan worden gerealiseerd.

Aandachtspunten

Een opvallend aandachtspunt is de behoefte aan meer verbinding tussen de projecten. Momenteel zijn veel initiatieven gericht op specifieke locaties, waardoor er weinig gezamenlijke projectvoorstellen ontstaan. Ook valt op dat er meer aandacht nodig is voor het integreren van nieuwe thema's, zoals erfgoed in relatie tot natuurontwikkeling en verduurzaming, evenals inclusie. Er is een doorontwikkelingstraject gaande waarin onder andere hiermee aan de slag wordt gegaan

Een andere uitdaging is het aantrekken van nieuwe deelnemers. Ondanks inspanningen blijkt het lastig om nieuwe organisaties te identificeren die actief willen bijdragen aan de erfgoedlijn. Vooral bij bepaalde organisaties, zoals gemeenten, is het niet altijd mogelijk om consistent bij te dragen en aanwezig te zijn.

Verder wordt er behoefte geuit aan een betere focus en coördinatie binnen de projecten. Er is een wens voor een betere balans en samenhang tussen korte termijn projecten en langere termijn doelen, evenals meer coördinatie in de communicatie rondom projecten.

4. Neder-Germaanse Limes

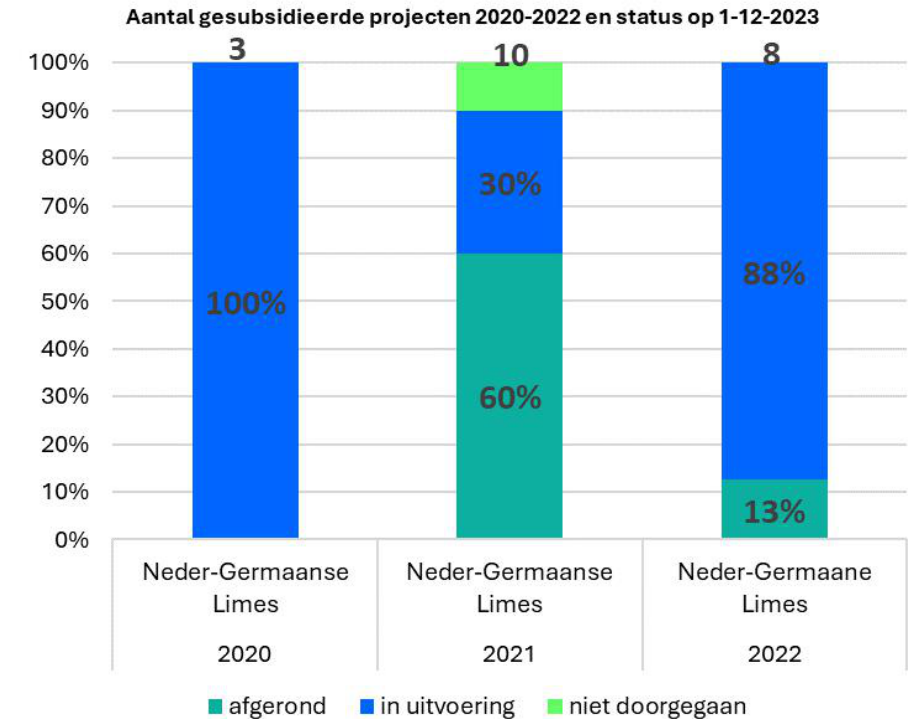
1. Functioneren erfgoedtafel

Er is een vast en vitaal netwerk. Per erfgoedtafel zijn er 20-30 deelnemers aanwezig. De toekenning van de UNESCO Werelderfgoed nominatie heeft gezorgd voor een extra impuls en extra dynamiek binnen het Limes netwerk, waardoor de samenwerking verder wordt versterkt.

Met name op projectlocaties is er een hoge opkomst. Partijen weten elkaar onderling te vinden en de samenwerking wordt gestimuleerd. Het coördinatieteam speelt een belangrijke rol door samenwerking tussen huidige en nieuwe partners te bevorderen, onder andere door middel van het jaarplan en het vaststellen van gezamenlijke ambities. De inzet en het verbindend vermogen van de projectleider worden daarbij zeer gewaardeerd door de deelnemers.

Jaarlijks worden er gemiddeld tussen de 5 en 10 projecten uitgevoerd binnen de erfgoedlijn, waarvan veelal sprake is van meerjarige uitvoeringstrajecten. In vergelijking met het jaar 2020 is het aantal uitgevoerde projecten bij de Neder-Germaanse Limes aanzienlijk toegenomen.

De projecten zijn in de loop der tijd steeds beter verspreid over de verschillende Limes-locaties in Zuid-Holland. Een voorbeeld hiervan is het meerjarige project 'Ervaar de Romeinse Limes', dat tot doel heeft het erfgoed op diverse locaties langs de Limes te ontsluiten en te presenteren aan het publiek. Een belangrijke uitdaging voor de komende jaren is de afronding van de restauratie van de Zwammerdam-schepen. Hiervoor wordt naar verwachting nog ongeveer drie jaar uitgetrokken. Een knelpunt hierbij is de afhankelijkheid van externe partijen voor de uitvoering van het project, zoals het verkrijgen van benodigde materialen en vergunningverlening. Deze afhankelijkheid kan mogelijk vertragingen veroorzaken in het projectverloop.

2. Doelgroepen en erfgoedwaarden

Doelgroepen

De afgelopen jaren is het draagvlak voor het erfgoed in de dorpen langs de Limes aanzienlijk verbreed. Dit heeft geresulteerd in een grotere betrokkenheid van vrijwilligers bij erfgoedinitiatieven en -projecten. Daarnaast is er veel aandacht besteed aan het verbeteren van de aantrekkelijkheid en beleefbaarheid van erfgoedlocaties voor bezoekers, wat heeft bijgedragen aan een groeiend aantal bezoekers.

Er is ook een groeiend bewustzijn en aandacht voor diversiteit en inclusie binnen de erfgoedgemeenschap. Desondanks blijft er behoefte aan meer concrete toepassingen en ondersteuning op dit gebied. Het behouden van betrokken deelnemers en het aantrekken van nieuwe deelnemers aan de erfgoedtafel blijven belangrijke aandachtspunten. Een meer diverse samenstelling van de erfgoedtafel kan een breder scala aan perspectieven en expertise te waarborgen.

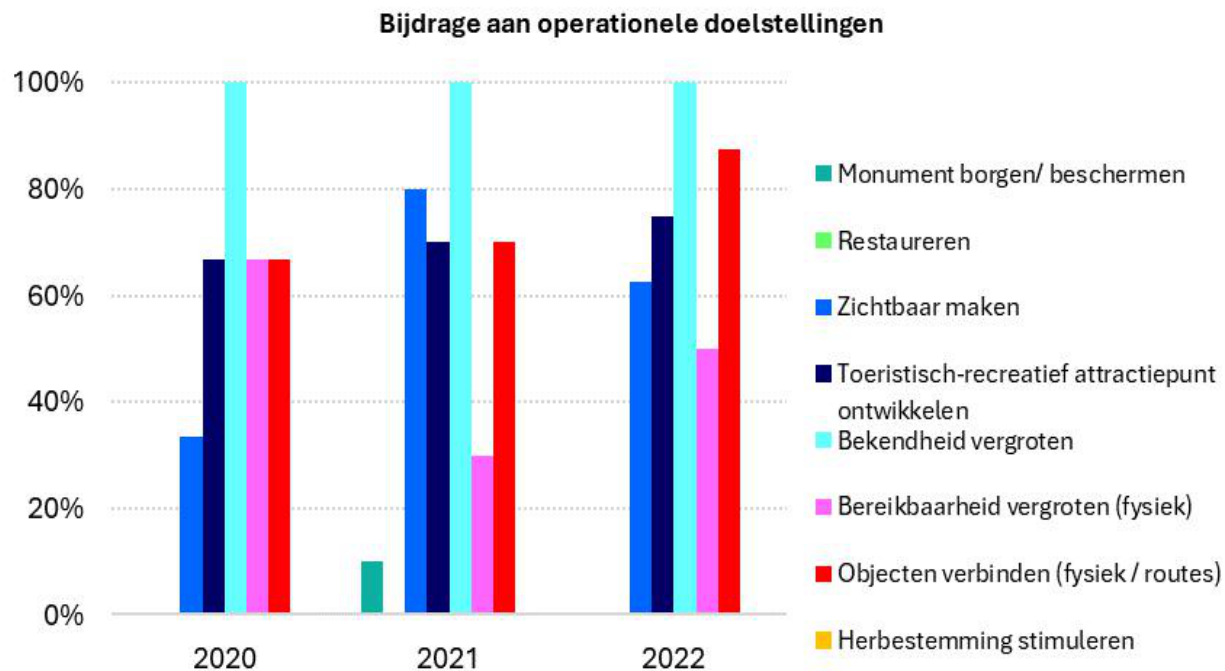
Erfgoedwaarden

De erfgoedlijn draagt aanzienlijk bij aan de kwaliteit van de leefomgeving door middel van verschillende aspecten, waaronder waterrecreatie, toerisme, en het creëren van verbindingen tussen stad en land, evenals groenvoorzieningen rondom stedelijke gebieden. De uitbreiding van het aantal erfgoedlocaties langs de Limes heeft geleid tot een bredere waardering en erkenning van het historische belang van deze zone.

De UNESCO-status van de Limes heeft geleid tot een verbetering van de kwaliteit van de projecten, onder andere door een scherpere visie en afwegingskader te bieden. Hierdoor wordt er beter gestuurd op het behalen van gestelde doelen, waarbij geformuleerde ambities worden meegenomen in de beoordeling van projecten aan de hand van streefbeelden.

Daarnaast is er een sterke focus ontstaan op het ontwikkelen van een uniform merk voor de Limes en het verder uitbouwen van het erfgoedverhaal. Dit draagt bij aan een meer consistente en herkenbare uitstraling van de erfgoedlijn en versterkt de identiteit en bekendheid ervan.

3. Bijdrage aan operationele doelstellingen

De afbeelding illustreert hoe de projecten van Neder-Germaanse Limes hebben bijgedragen aan de operationele doelen. Bij alle projecten binnen de erfgoedlijn is er een duidelijke focus op het vergroten van de bekendheid. Deze focus wordt verder versterkt door het streven naar de realisatie van een Romeins Scheepsvaartmuseum, waarin de historische schepen permanent tentoongesteld zullen worden voor het publiek. Dit initiatief draagt bij aan het verankeren van de erfgoedbeleving binnen de regio en kan fungeren als platform voor educatie en bewustwording rondom het maritieme verleden.

In vergelijking met de periode van 2017 tot 2019 is er een duidelijke verschuiving te zien naar een grotere nadruk op het verbinden van objecten binnen de erfgoedlijn. Waar voorheen slechts ongeveer een vijfde van de projecten deze focus had, is deze nu vrijwel aanwezig in alle projecten.

4. Bevindingen

De respondenten zijn over het algemeen tevreden over de betrokkenheid binnen de erfgoedlijn. Er is grote waardering voor het enthousiasme, de deskundigheid en de initiatieven van professionals en vrijwilligers. Daarnaast worden de groeiende verbondenheid en effectieve samenwerking benadrukt.

Positieve aspecten

De beleidsinhoudelijke bijdragen worden steeds sterker als het om de kwaliteit en de regionale spreiding van de projecten in Zuid-Holland gaat. Dit is een direct gevolg van zowel de plaatsing op de UNESCO Werelderfgoedlijst van de Neder-Germaanse Limes en de daaraan gekoppelde aanscherping van het afwegingskader erfgoedlijn Limes als de structurele aanpak van de Limes Presentatie Units (LPU) in Zuid-Holland in de vorm van het opstellen van jaarplannen per LPU en de input hiervan voor de Limes Evenementenkalender Zuid-Holland.

Daarnaast is er een sterke betrokkenheid en enthousiasme waarneembaar binnen zowel de professionele als de vrijwilligersgemeenschap. De goede sfeer en effectieve samenwerking dragen bij aan het succes van verschillende projecten en initiatieven binnen de erfgoedlijn.

Een ander positief aspect is de verbreding van het draagvlak en een grotere betrokkenheid van dorpen langs de Limes. Dit wordt ondersteund door de uitbreiding van erfgoedlocaties en een groeiende nationale bekendheid van de Neder-Germaanse Limes.

Ook wordt het bottom-up proces van het ophalen van ideeën, het faciliteren en realiseren van diverse projecten als positief ervaren

Aandachtspunten

Het behouden van betrokken deelnemers en het uitbreiden van het aantal deelnemers aan de erfgoedtafel is van groot belang voor het draagvlak en de effectiviteit van erfgoedinitiatieven. Daarnaast bestaat er bezorgdheid over de bedreiging van archeologische vondsten, met name door factoren zoals verdroging, de aanleg van woon- en werklocaties op werelderfgoed-sites, en warmtetransportleidingen die de bodem verstoren.

Ook is er behoefte aan een evaluatie van afgeronde projecten, waarbij geleerd kan worden van zowel successen als valkuilen. Dit kan helpen om inzicht te krijgen in wat wel en niet effectief is geweest en om verbeteringen aan te brengen in toekomstige projecten.

Verder is er volgens de respondenten behoefte aan meer transparantie en structuur met betrekking tot subsidieprocedures en verwachtingen gedurende het jaar. De strategische positionering van het erfgoed, zoals de plaats ervan binnen ruimtelijk beleid en de zichtbaarheid van de erfgoedlijn, wordt als een belangrijk aandachtspunt beschouwd.

5. Oude Hollandse Waterlinie

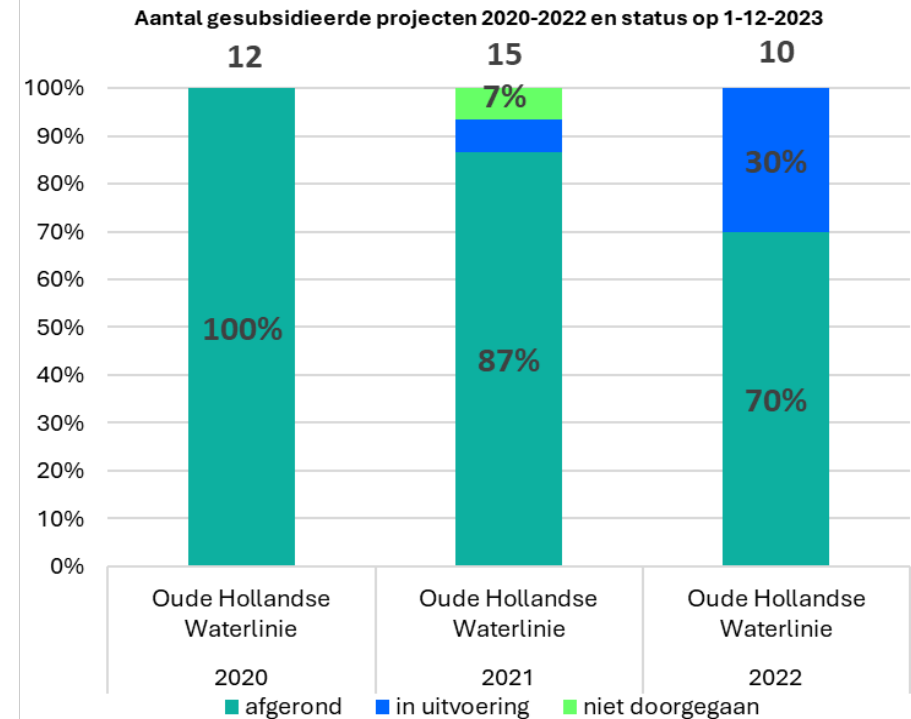
1. Functioneren erfgoedtafel

Er is sprake van een redelijk vitaal netwerk, maar er is een lichte terugloop in het aantal deelnemers aan de erfgoedtafel. Juist tijdens de coronaperiode toen de overleggen online plaatsvonden waren er meer deelnemers aanwezig.

Binnen de erfgoedtafel heerst veel enthousiasme en hoge betrokkenheid van de deelnemers. Er wordt echter opgemerkt dat er bij aanvang van projecten vaak gebrek is aan duidelijke doelstellingen. Dit gebrek aan heldere doelstellingen bemoeilijkt de samenwerking binnen de erfgoedtafel. Ondanks de vele investeringen en de inzet van verschillende partijen die zich bezighouden met marketing en communicatie valt er nog winst te behalen op gebied van samenwerken en efficiënt werken. Zo dient de Stichting Oude Hollandse Waterlinie subsidievoorstellen in voor reguliere werkzaamheden, terwijl ze van de provincie een projectsubsidie kunnen krijgen.

De samenstelling van de erfgoedtafel kan diverser, zowel in termen van leeftijd als afkomst. Er is behoefte aan een meer diverse groep deelnemers om verschillende perspectieven en expertise te kunnen benutten. Daarnaast varieert de betrokkenheid van gemeenten bij projecten binnen de erfgoedtafel, vaak als gevolg van beperkte middelen en personeelstekorten.

In de periode van 2020 tot 2022 zijn er gemiddeld ongeveer 12 projecten per jaar uitgevoerd binnen de erfgoedlijn van de Oude Hollandse Waterlinie. Met het oog op de rampjaarherdenking van 1672, die in 2022 plaatsvond en het 350-jarig bestaan van de Oude Hollandse Waterlinie markeerde, lag de focus van de projecten in de afgelopen jaren voornamelijk op promotie, marketing, het bereiken van een breder publiek en het creëren van routes die het erfgoed toegankelijk maken. Het jaar 2021 was opvallend doordat hierin het grootste aantal projecten werd toegekend, mogelijk als gevolg van de toenemende inspanningen om de rampjaarherdenking voor te bereiden en het erfgoed van de Oude Hollandse Waterlinie onder de aandacht te brengen.

2. Doelgroepen en erfgoedwaarden

Doelgroepen

Er is een toenemende focus op interactieve belevingen, zoals bijvoorbeeld de pilot 'VR linie', waarbij VR-palen zijn geplaatst om de beleefbaarheid van het erfgoed te vergroten. Dit speelt een belangrijke rol bij het betrekken van het publiek en het creëren van een meeslepende ervaring rondom het erfgoed.

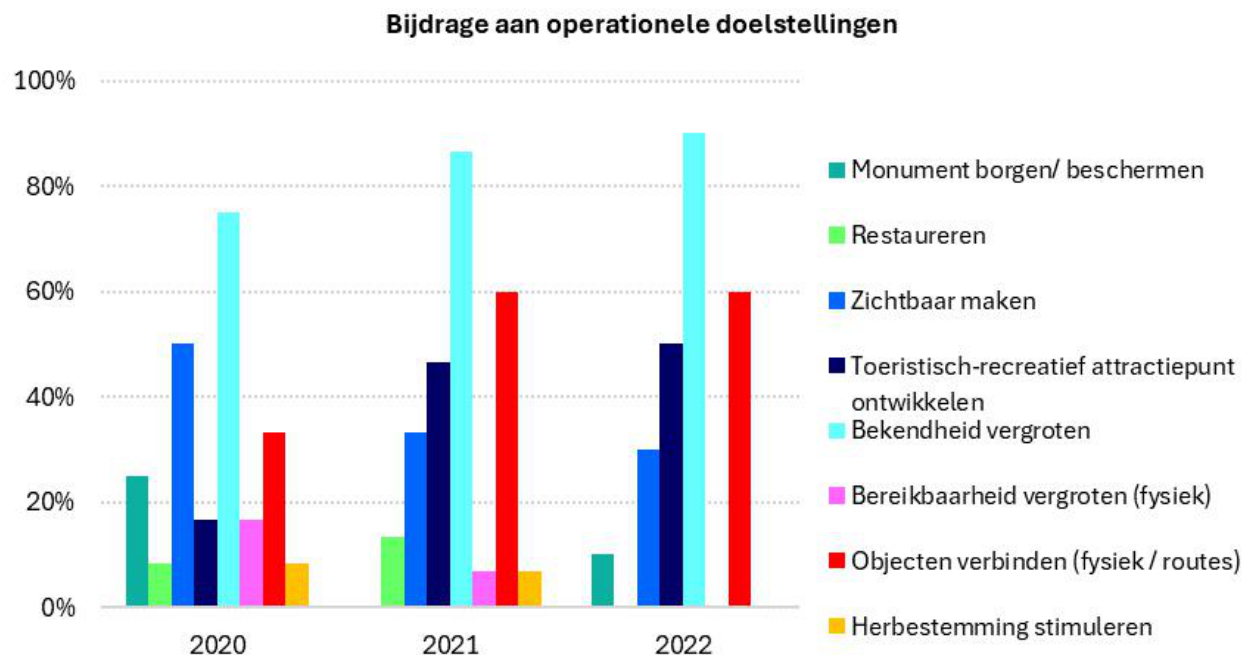
Hoewel aandacht voor inclusiviteit bij gemeenten niet nieuw is, wordt benadrukt dat het belangrijk is dat projecten passend zijn bij deze doelstelling. Het streven naar inclusiviteit vraagt om een zorgvuldige afstemming van de initiatieven op de behoeften en interesses van diverse doelgroepen.

Een specifieke uitdaging binnen de erfgoedlijn van de Oude Hollandse Waterlinie is het bereiken van jongeren en mensen met een migratieachtergrond, zowel als publiek als potentiële vrijwilligers. Het feit dat deze groepen vaak minder bekend zijn met erfgoed vraagt om benaderingen die aansluiten bij hun interesses en leefwereld.

Erfgoedwaarden

Het hoofddoel is om de zichtbaarheid van het erfgoed te vergroten en tegelijkertijd educatieve kennisontwikkeling te stimuleren. Hierbij staat innovatie centraal, waarbij duurzaamheid een belangrijke focus vormt. Bovendien wordt de Faro-benadering toegepast, die zich richt op inclusie en participatie van diverse doelgroepen. De drie specifieke verhaallijnen uit de Gebiedsvisie vormen de basis voor nieuwe initiatieven en projecten binnen de erfgoedlijn, waarbij de focus ligt op het verder versterken van de zichtbaarheid, educatie, innovatie en duurzaamheid, met een nadruk op inclusie en participatie.

3. Bijdrage aan operationele doelstellingen

De afbeelding illustreert hoe de projecten van de Oude Hollandse Waterlinie hebben bijgedragen aan de operationele doelen. In de afgelopen jaren voornamelijk op het verbinden van verschillende objecten door middel van culturele evenementen, tentoonstellingen en de viering van het jubileumjaar in 2022. De gerealiseerde projecten kwamen tot stand door diverse samenwerkingsverbanden tussen gemeenten, scholen, musea en andere stakeholders. Voorbeelden hiervan zijn onder meer het Muziektheater Water en Vuur en het project Twin cities.

Naast het creëren van verbinding lag er veel nadruk op het vergroten van de bekendheid van het erfgoed. Dit gebeurde onder andere door projecten gericht op educatie en beleving, zoals de ontwikkeling van een kinderboek, een reliëfkaart en een living history project met digitale producten. Deze initiatieven droegen bij aan een breder begrip en waardering voor de Oude Hollandse Waterlinie, zowel onder lokale gemeenschappen als bij bezoekers van buitenaf.

4. Bevindingen

Deelnemers zijn redelijk positief over de erfgoedlijn. De afgelopen tien jaar zijn diverse fysieke projecten gerealiseerd waarbij verschillende partijen hebben samengewerkt. Deze projecten worden gekenmerkt door een goede samenwerking, enthousiasme en hoge betrokkenheid van alle partijen.

Positieve aspecten

De samenwerking tussen verschillende partijen wordt door de respondenten gekenmerkt door enthousiasme en grote betrokkenheid, mede dankzij de kennisdeling van het kernteam en de bottom-up benadering. Het gezamenlijke streven naar behoud en promotie van het erfgoed heeft geleid tot synergie, met name tijdens de viering van het 350-jarig jubileum, wat heeft bijgedragen aan een versterking van de onderlinge samenwerking. In de afgelopen 10 jaar zijn tastbare resultaten bereikt, waardoor de Oude Hollandse Waterlinie werkelijk op de kaart is gezet en ook bij de provincie Utrecht op de agenda staat. Dit heeft ook geleid tot een grotere bewustwording van het erfgoed onder de inwoners van de omgeving.

Aandachtspunten

Er is behoefte aan meer sturing op het gezamenlijk belang, hoewel het niet duidelijk is door wie deze sturing moet worden geboden. Momenteel ontbreekt een actueel eenduidig ambitiedocument met gezamenlijke doelstellingen, wat de mogelijkheid tot een effectievere beoordeling van projecten belemmert.

Het belang van het werken vanuit bakens of iconen, met Fort Wierickerschans als belangrijk oriëntatiepunt, wordt benadrukt als een manier om een duidelijke identiteit en richting te creëren voor de erfgoedlijn. Hedendaags kan echter gesteld worden dat het fort sinds 2020 niet bepaald meer een actieve partner aan de erfgoedtafel is. Zij hebben enkel in 2022 deelgenomen aan de tafel en dienen zeer beperkt projectvoorstellen in (enkel in 2021). Daarnaast wordt het fort voor veelal voor commerciële evenementen gereserveerd. Voor een reguliere bezoeker is het bezoeken van het fort minder toegankelijk. Ondanks dat dit vaker geagendeerd is aan de tafel, is er nog geen oplossing gevonden.

Tevens wordt er meer aandacht gevraagd voor duurzaamheid van de projecten en het bewaken van de uitvoering van gemaakte afspraken met betrekking tot communicatie. De samenwerking met de provincie Utrecht blijft van groot belang, waarbij opgemerkt wordt dat provincies hun eigen beleid hebben dat moet worden afgestemd op de doelstellingen van de erfgoedlijn. Ook wordt opgemerkt dat cofinanciering een groeiende uitdaging vormt vanwege de financiële situatie van gemeenten en de beperkte capaciteit van vrijwilligers.

6. Trekvaart

1. Functioneren erfgoedtafel

Er is al jarenlang een vast en vitaal netwerk, met ongeveer 35 deelnemers per tafel. Binnen dit netwerk weten de betrokkenen elkaar goed te vinden en te ondersteunen, wat bijdraagt aan een succesvolle samenwerking.

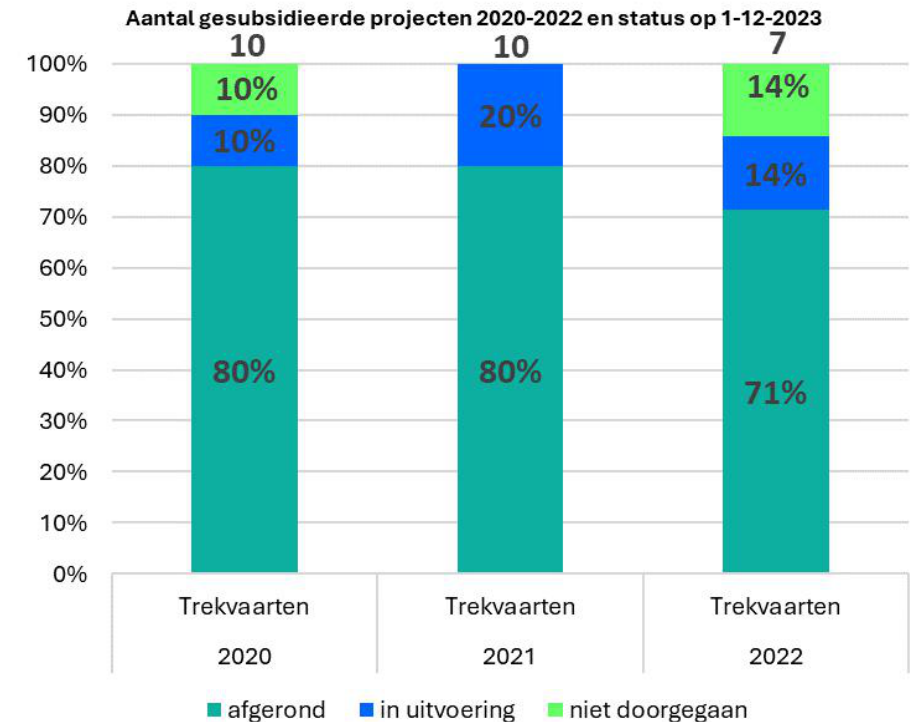
De samenwerking, betrokkenheid, transparantie en enthousiasme van zowel vrijwilligers als professionele projectleiders worden binnen de erfgoedlijn Trekvaarten gewaardeerd. Deze positieve aspecten dragen bij aan de successen van de erfgoedtafel en de realisatie van projecten binnen de lijn.

Er is een hoge opkomst bij erfgoedtafelbijeenkomsten en thematische sessies, zoals die in Delfshaven, waar overleg plaatsvindt in samenwerking met lokale partijen, waaronder wethouders. De effectieve projectleiding draagt bij aan het bevorderen van een constructieve en vruchtbare samenwerking binnen de erfgoedlijn Trekvaarten.

In de afgelopen jaren zijn er tal van projecten uitgevoerd binnen de Trekvaarten, waarbij jaarlijks een lichte overvraging werd ervaren of waar het plafond van beschikbare middelen dreigde te worden bereikt.

Het aantal projecten in 2022 vertoonde een neerwaartse trend. Deze afname kan worden verklaard door de toenemende gemiddelde omvang van de projecten, met name wat betreft het budget dat eraan wordt toegewezen. Een significante factor die heeft bijgedragen aan deze ontwikkeling is de aanzienlijke cofinanciering vanuit gemeenten en musea, met name in het kader van restauratieprojecten. Een andere verklaring kan zijn dat er in de Coronaperiode minder activiteiten t.a.v. beleving plaatsvonden.

De afgelopen periode is er actief ingezet op samenwerking en afstemming met het NPHD (Nationaal Park Hollandse Duinen).

2. Doelgroepen en erfgoedwaarden

Doelgroepen

Er is groeiende aandacht voor het verbreden van de doelgroep, waarbij met name de focus ligt op het betrekken van de jeugd/scholen en ouderen in isolement. Er bestaat echter nog steeds de wens om de doelgroep verder uit te breiden.

Hoewel er inspanningen worden geleverd om de samenstelling van de erfgoedtafel diverser te maken, blijft het vinden van nieuwe deelnemers een uitdaging. Er wordt erkend dat een diverse samenstelling bijdraagt aan een breder perspectief en verrijkt de expertise binnen de tafel.

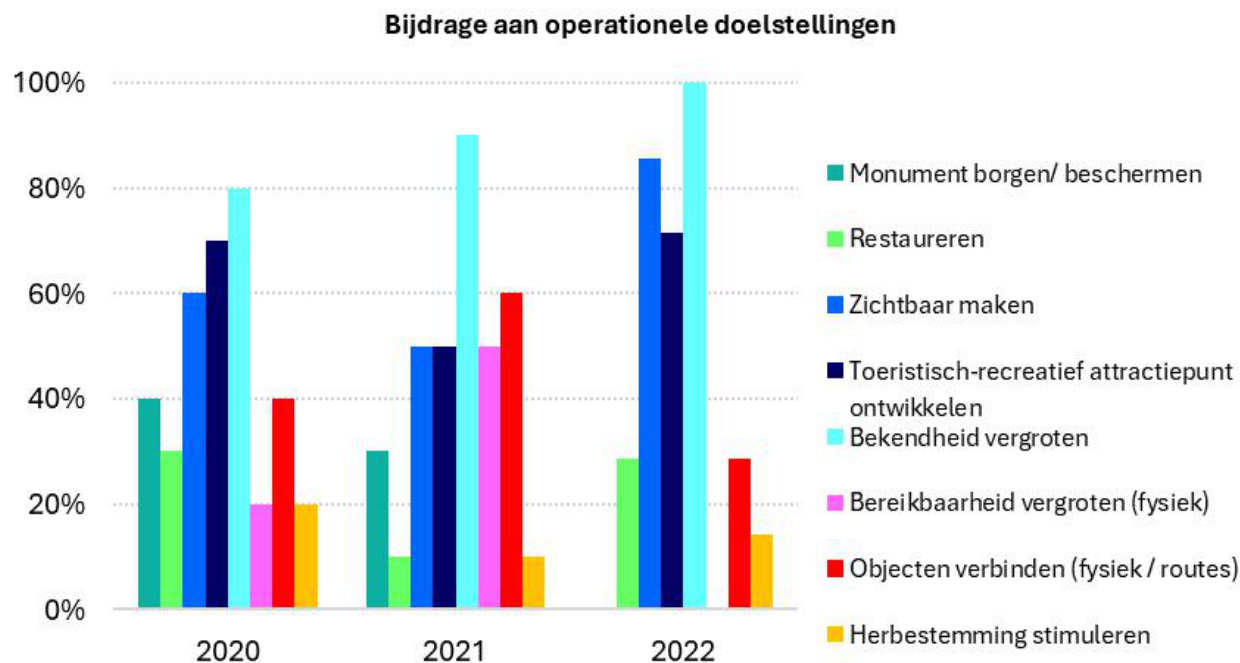
Erfgoedwaarden

Er wordt een belangrijke bijdrage geleverd aan het beter zichtbaar en beleefbaar maken van erfgoed voor het publiek, evenals het bieden van mogelijkheden voor recreatie en toerisme. Deze erfgoedlijn combineert groen, water en erfgoed tot een aantrekkelijke omgeving voor bezoekers en bewoners.

Een waardevol instrument binnen deze erfgoedlijn en een mooi voorbeeld voor de andere erfgoedlijnen is de Atlas van de Trekvaarten. Deze fungeert als een soort 'bijbel' waarin de kennis van de deelnemers aan de tafel wordt verzameld. De atlas heeft geleid tot een grondig onderzoek naar alle historische vaarwegen, trekvaarten en jaagpaden, die vervolgens planologisch zijn verankerd.

Naar aanleiding van de Atlas, waarin ook de overige trekvaarten zijn beschreven, bestaat er vanuit de erfgoedtafel de wens om het trekvaartenstelsel in Zuid-Holland compleet te maken. Deze ambitie om het erfgoed verder te onderzoeken en vast te leggen draagt bij aan het behoud en de promotie van de rijke geschiedenis van de trekvaarten in de regio.

3. Bijdrage aan operationele doelstellingen

De afbeelding illustreert hoe de projecten van de Trekvaarten hebben bijgedragen aan de operationele doelen. Het accent ligt voornamelijk op het vergroten van bekendheid, zichtbaar maken de erfgoedlijnen en het stimuleren van toerisme. Een belangrijke uitkomst van deze inspanningen is de creatie van groene recreatiegebieden die steden met elkaar verbinden.

Een van de belangrijkste resultaten van deze inspanningen is het versterken van netwerken tussen verschillende belanghebbenden, zowel op lokaal als regionaal niveau, en het vergroten van de zichtbaarheid van de trekvaarten op regionaal, nationaal en zelfs Europees niveau. De voltooide restauratiewerkzaamheden en de ontwikkeling van nieuwe trekvaarthaltes en stadspoorten hebben aanzienlijk bijgedragen aan de verbetering van de kwaliteit en beleefbaarheid van de trekvaarten, waardoor ze een belangrijk onderdeel zijn geworden van het culturele en toeristische landschap.

4. Bevindingen

Deelnemers zijn positief over de effectieve samenwerking en betrokkenheid, de diverse mix van projecten en restauraties, en de waarde van de Trekvaarten voor het behoud en de beleving van cultureel erfgoed in Zuid-Holland.

Positieve aspecten

De vele restauraties, belevingsprojecten en uitbreiding met nieuwe thema's, zoals de Delflandse trekvaarten, hebben geleid tot een groeiende erkenning van de historische waarde van de trekvaarten. Deze initiatieven hebben niet alleen gezorgd voor het behoud en herstel van fysieke structuren, maar hebben ook bijgedragen aan het vergaren van nieuwe kennis over trekvaarten en het enthousiasmeren van mensen voor dit thema. Dit heeft geleid tot diverse projecten, educatief materiaal en evenementen zoals lezingen en excursies.

Een andere positieve factor is de positieve sfeer binnen de erfgoedlijn. Het inspirerende netwerk, de gunfactor en de bereidwillige samenwerking tussen verschillende belanghebbenden dragen bij aan een stimulerende omgeving waarin ideeën kunnen bloeien en projecten kunnen gedijen.

Aandachtspunten

Er is vanuit de deelnemers behoefte aan meer aandacht voor ruimtelijke opgaven aan het water en het behoud van oude trekvaartelementen. Dit omvat onder andere het in kaart brengen en behouden van historische kenmerken langs de trekvaarten, evenals het stimuleren van restauratieprojecten om het erfgoed te behouden voor toekomstige generaties. Een ander aandachtspunt is het aantrekken van nieuwe deelnemers binnen de erfgoedlijn.

De samenwerking tussen verschillende niveaus, zowel lokaal als provinciaal, wordt in gesprekken benadrukt als cruciaal voor het succes en de haalbaarheid van projecten binnen de erfgoedlijn. Het is belangrijk om goede afstemming te hebben tussen lokale initiatieven en het provinciale beleid. Het verschil in subsidiesystemen tussen de lokale en provinciale overheden kan echter een uitdaging vormen bij het aansluiten bij en uitvoeren van ideeën.

7. Waterdriehoek

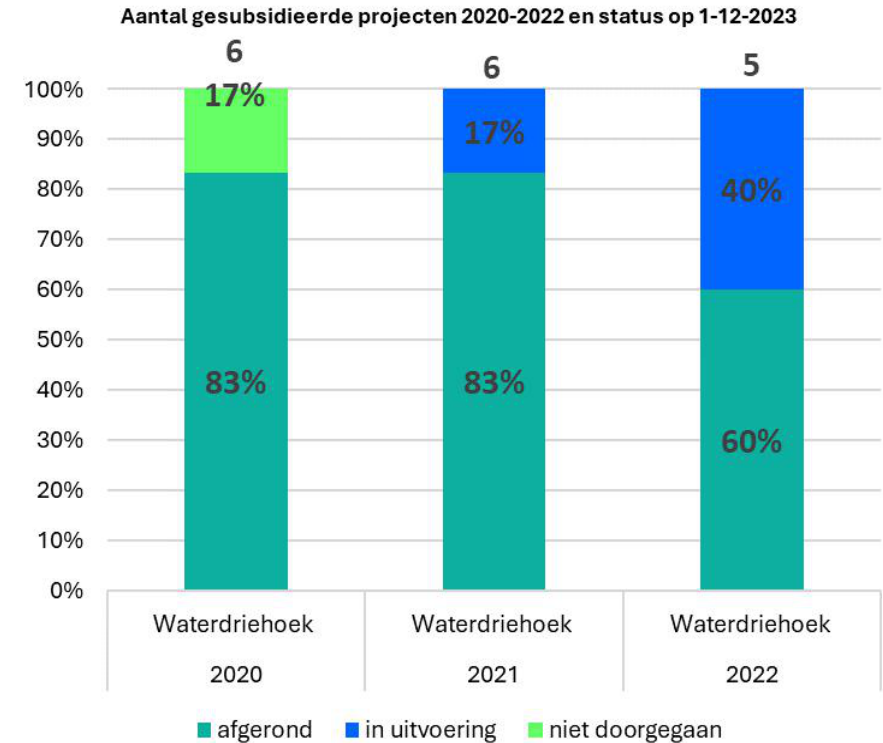
1. Functioneren erfgoedtafel

Het functioneren van de erfgoedtafel wordt over het algemeen positief ervaren. Er is al jarenlang een vast en vitaal netwerk, waarin 25-30 deelnemers regelmatig samenkomen. Binnen dit netwerk weten de deelnemers elkaar goed te vinden, en er zijn zelfs structurele samenwerkingsverbanden ontstaan, zoals tussen het Baggermuseum en het Binnenvaartmuseum. Een aandachtspunt blijft echter de deelname van gemeenten, waarbij verdere betrokkenheid gewenst is.

De ervaring, kennis en kunde van de huidige deelnemers wordt gewaardeerd. Recentelijk zijn er ook nieuwe deelnemers aangetrokken, waaronder historische verenigingen, wethouders en contacten van de nieuwe voorzitter. Deze uitbreiding van de deelnemersgroep draagt bij aan een breder perspectief en verrijkt de expertise binnen de tafel.

De deelnemers zijn te spreken over de efficiënte organisatie van vergaderingen, de verstrekte informatie en de ondersteuning van de projectleider. Dit draagt bij aan een constructieve samenwerking en het behalen van de doelstellingen van de erfgoedtafel.

Het jaarlijkse aantal projecten bij Waterdriehoek blijft over het algemeen stabiel, maar het gemiddelde aantal projecten is lager dan bij andere erfgoedlijnen. Bovendien neemt het aantal projecten met betrekking tot het maritiem-industrieel erfgoed in verhouding tot de andere aandachtsgebieden binnen deze erfgoedlijn toe. Het is ook mogelijk dat er minder nadruk wordt gelegd op projecten die specifiek gerelateerd zijn aan de Biesbosch binnen deze erfgoedlijn gezien het accent verschoven is.

2. Doelgroepen en erfgoedwaarden

Doelgroepen

Er is een groeiende aandacht voor inclusie binnen de erfgoedsector, waarbij er actief wordt samengewerkt met partners die expertise hebben op het gebied van diversiteit en inclusie, zoals het Dordrechts Museum. Deze samenwerkingen dragen bij aan een meer inclusieve benadering van erfgoedinitiatieven en projecten.

Ondanks inspanningen om de samenstelling van de erfgoedtafel diverser te maken, blijft het vinden van nieuwe deelnemers een uitdaging. Er wordt erkend dat een diverse samenstelling van de erfgoedtafel bijdraagt aan een breder perspectief en dat het de expertise binnen de tafel verrijkt.

Om inclusiviteit verder te bevorderen, worden concrete acties ondernomen, zoals aandacht voor de geschiedenis van gastarbeiders, het verbeteren van toegankelijkheid voor mensen met een beperking en het betrekken van diverse groepen bij erfgoedprojecten, zoals TU-studenten.

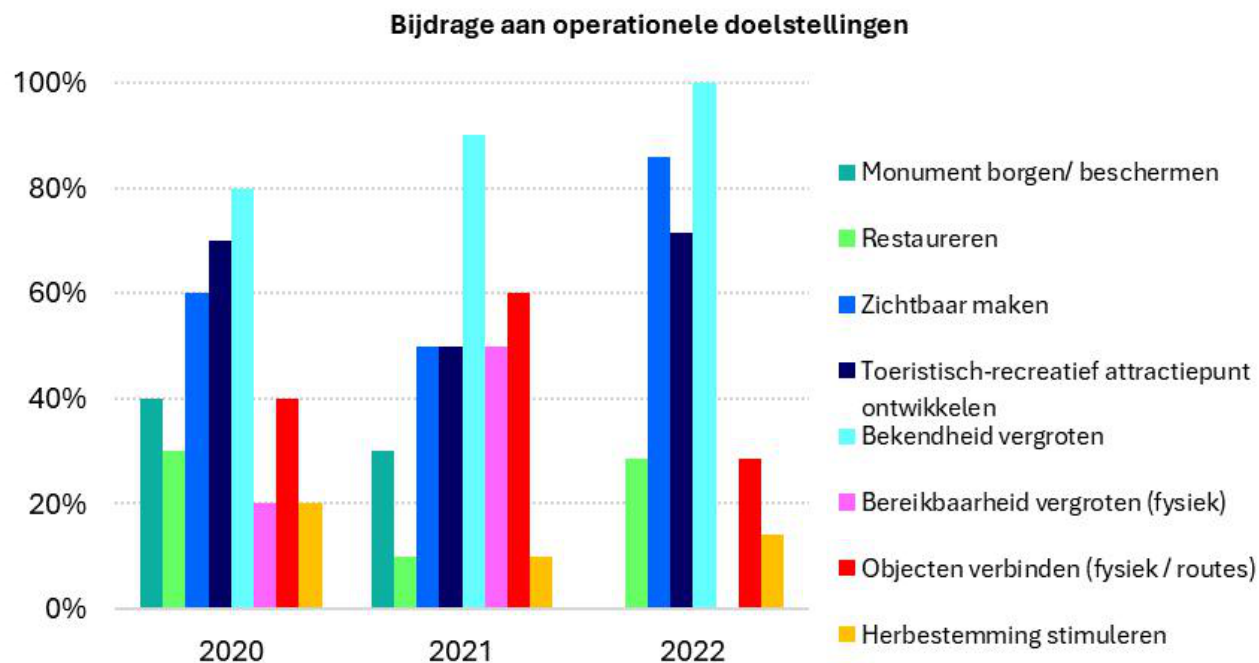
Erfgoedwaarden

Water als vriend en vijand is een belangrijk thema binnen de erfgoedwaarden van de Waterdriehoek. Het Baggermuseum streeft ernaar om te transformeren tot een waterexperience waarbij het verleden, heden en toekomst van water met elkaar worden verbonden. Tegelijkertijd wordt in Dordrecht erfgoed bedreigd door schommelingen in het waterpeil, wat aantasting tot gevolg kan hebben.

Daarnaast zijn er natuurlijke verbindingen met andere thema's, zoals waterberging, verduurzaming van objecten en herbestemming voor woningen. Deze onderwerpen vormen logische aansluitingen binnen de erfgoedlijn, en benadrukken het belang van water in de geschiedenis en de toekomst van het erfgoed.

Sinds 2020 is er een verschuiving merkbaar waarbij het accent meer wordt gelegd op het maritiem-industrieel erfgoed binnen de Waterdriehoek.

3. Bijdrage aan operationele doelstellingen

De afbeelding illustreert hoe de projecten van de Waterdriehoek hebben bijgedragen aan de operationele doelstellingen. Door de jaren heen is de focus verschoven van restaureren en borgen/beschermen naar zichtbaar maken en vergroten van bekendheid. Zo waren in 2020 de projecten voornamelijk gericht op restaureren en borgen/beschermen. Voorbeelden hiervan zijn het herstellen van Scheepshellingen Stadswerven in Gemeente Dordrecht, Wisboomgemaal fundering terugslagkleppen voor Stichting Werelderfgoed Kinderdijk en het herstellen van het Zwarte Zwaantje voor Stichting Leefwerf de Biesbosch.

Sinds 2020 verschuift het accent meer naar maritiem-industrieel erfgoed in de Waterdriehoek. Er zijn concrete acties ondernomen om de bekendheid en zichtbaarheid te bevorderen, zoals projecten gericht op de geschiedenis van gastarbeiders, toegankelijkheid voor mensen met een beperking en het betrekken van diverse groepen bij erfgoedprojecten, zoals TU-studenten. Daarnaast heeft het Baggermuseum de ambitie om te transformeren tot een waterexperience, waar heden, verleden en toekomst met elkaar worden verbonden.

4. Bevindingen

Deelnemers zijn over het algemeen tevreden over de constructieve sfeer en samenwerking tijdens de bijeenkomsten, evenals de professionele opzet van de erfgoedlijn. Daarnaast waarderen ze de voortvarendheid van de aanpak, de mogelijkheid tot financiering van projecten, en de groeiende participatie en diversiteit binnen de erfgoedgemeenschap.

Positieve aspecten

Verschillende positieve aspecten zijn te identificeren binnen de erfgoedlijn. De nadruk op immaterieel erfgoed wordt overwegend positief ontvangen en heeft geleid tot tastbare resultaten, zoals het project 'Verhalen van de Binnenvaart', waarbij de rijke geschiedenis van de binnenvaart tot leven wordt gebracht. Het bottom-up karakter van de erfgoedlijn wordt breed gewaardeerd. Het biedt lokale gemeenschappen de mogelijkheid om zelf projecten te initiëren en te financieren. Bovendien stimuleert dit de uitwisseling van kennis en ervaring tussen mensen uit de regio.

Het aantal deelnemende partijen aan de erfgoedtafel groeit, wat als positief wordt beschouwd. Deze toename van betrokkenheid wijst op een groeiend draagvlak en een breder gedragen besef van het belang van erfgoedbehoud en -beleving binnen de gemeenschap. De sfeer binnen de erfgoedlijn wordt gekenmerkt door enthousiasme en samenwerking. Er is een openheid voor nieuwe toetreders en er wordt actief gezocht naar mogelijkheden om frisse ideeën te stimuleren en te integreren in lopende projecten.

Aandachtspunten

De recente verschuiving naar maritiem-industrieel erfgoed roept vragen op over de huidige geografische afbakening van het gebied, met mogelijke overwegingen voor uitbreiding van Hoek van Holland tot Gorinchem. Dit zou kunnen leiden tot heroverweging van de nadruk op gebieden zoals Kinderdijk en de Biesbosch.

Respondenten geven aan dat diversiteit in deelnemers en projectaanbod van belang is, met een evenwichtige verdeling tussen maritiem-industrieel erfgoed en andere thema's. Er is een duidelijke wens om een ongedwongen en informele sfeer te behouden binnen de erfgoedlijn. Er wordt opgemerkt dat het verminderen van bureaucratische procedures bij subsidieaanvragen kan bijdragen aan het stimuleren van meer initiatieven binnen de erfgoedgemeenschap.

Beschermen, beleven en benutten

Deel C. Herijking

Vierde meting Monitor Erfgoedlijnen
provincie Zuid-Holland

Mei 2024

Kurtosis

provincie **HOLLAND**
ZUID

Deel C. Herijking

In dit laatste deel geven we antwoord op een aantal vragen die van belang zijn voor de herijking van de erfgoedlijnen. Hierbij gaan we onder meer in op wat de belangrijkste inhoudelijke ontwikkelingen, opbrengsten en leerpunten van 10 jaar erfgoedlijnen zijn en wat de meerwaarde is van de verbreding van de erfgoedlijn Goeree-Overflakkee naar Historisch Haringvliet

Inhoud

Deel C Herijking

1. Inzichten 10 jaar erfgoedlijnen
2. Uitbreiding Goeree-Overflakkee naar Historisch Haringvliet
3. Huidige stand van zaken erfgoedlijnen

Inleiding

Herijking van provinciale erfgoedlijnen is een waardevolle benadering om de maatschappelijke relevantie te behouden en te versterken. De voortdurende ontwikkeling van deze erfgoedlijnen is van vitaal belang voor de betrokkenheid van (toekomstige) inwoners en bezoekers van Zuid-Holland. Door terug te kijken op eerdere prestaties en vooruit te denken, kunnen we bepalen of de huidige aanpak nog steeds effectief is en of er nieuwe kansen zijn om te benutten. Monitoring en evaluatie, zoals uitgevoerd in de vierde monitor erfgoedlijnen en het evaluatierapport van subsidiebeleid, bieden ons waardevolle inzichten om ons beleid bij te sturen. Het verkennen van nieuwe mogelijkheden, zoals uitbreiding van bestaande erfgoedlijnen en betrokkenheid van jongeren, is essentieel voor een duurzame en inclusieve erfgoedpraktijk. In deze context is een herijking van de erfgoedlijnen wenselijk om de impact en relevantie ervan te waarborgen voor de toekomst.

Deze deelrapportage geeft antwoord op de volgende vragen in het kader van de herijking:

1. Wat zijn volgens deelnemers aan de erfgoedtafels de belangrijkste inhoudelijke ontwikkelingen, opbrengsten en leerpunten van **10 jaar erfgoedlijnen** in zijn algemeenheid en per erfgoedtafel?

2. Welke meerwaarde zien de deelnemers aan de erfgoedtafel in de **verbreding** van de erfgoedlijn **Goeree-Overflakkee** naar **Historisch Haringvliet** voor het functioneren van de erfgoedtafel en de samenhang in de erfgoedlijn?
3. Wat is het beeld van de **huidige stand van zaken** per erfgoedlijn ten aanzien van een aantal onderscheiden aspecten. We gaan in op de volgende aspecten:
 - huidige stand van zaken ambities
 - ontwikkeling in ambities en projecten
 - onderbelichte onderwerpen
 - resterende opgaven
 - verworvenheden van 10 jaar erfgoedlijnen die niet verloren mogen gaan

Andere aspecten die in het kader van de herijking van belang zijn:

- stand van zaken t.a.v. beschermen, beleven en benutten;
- beoordeling van de vitaliteit erfgoedtafels ten aanzien van samenwerking, samenstelling, omvang, aanwas nieuwe deelnemers, behoud bestaande deelnemers;
- inzet van middelen: de verhouding tussen provinciale subsidie aan de ene kant en cofinanciering en inzet van vrijwilligers aan de andere kant

Voor onze bevindingen van deze aspecten verwijzen we naar deel B.

1. Inzichten 10 jaar erfgoedlijnen

Ontwikkelingen en opbrengsten van 10 jaar erfgoedlijnen

We stellen vast dat de erfgoedlijnen een integraal onderdeel van het culturele landschap vormen en een belangrijke rol in het verbinden van gemeenschappen met hun verleden en erfgoed.

Als belangrijke inhoudelijke ontwikkelingen en opbrengsten van 10 jaar erfgoedlijnen constateren wij als volgt:

Vergroting van betrokkenheid en draagvlak

- Toegenomen betrokkenheid van vrijwilligers en belanghebbenden.
- Vergroot bewustzijn en begrip van de waarde van erfgoed.

Verschuiving in de aanpak van erfgoedprojecten

- Niet alleen focus op behoud en restauratie, maar ook op het vinden van nieuwe functies en ontwikkelingen om erfgoed te benutten en relevant te houden.
- Erfgoedlijnen leggen steeds meer de nadruk op het vertellen van verhalen en het zichtbaar maken van de historie achter erfgoedobjecten, waardoor een breder publiek wordt aangetrokken.
- Door het actief betrekken van gemeenschappen bij erfgoedprojecten is de beleefbaarheid en gebruik van erfgoed toegenomen.

Participatie

- Erfgoed is van iedereen en er wordt aangesloten bij de Farogedachte: er is aandacht en ruimte voor het belang van (maatschappelijke) participatie.
- Lokale partijen en initiatieven van onderop worden gekoppeld aan professionele partijen zoals overheden of grote monumentenorganisaties wat de kans op succesvolle realisatie vergroot. Erfgoed wordt hierdoor toegankelijker en aantrekkelijker gemaakt voor een breder publiek.
- Dankzij kennisdeling is er onder de lokale bevolking draagvlak ontstaan voor erfgoed en kunnen zij zich meer verbonden voelen met historische locaties.

Professionalisering

- Door de jaren heen is het netwerk verstevigd en gegroeid.
- Het toekennen van UNESCO Werelderfgoed status zorgt (daar waar aan de orde) voor een kwaliteitsverhoging in de projecten.

De leerpunten van 10 jaar erfgoedlijnen

Gedurende de afgelopen 10 jaar zijn verschillende uitdagingen en leerpunten geïdentificeerd die de ontwikkeling van de erfgoedlijnen hebben beïnvloed. Deze leerpunten zijn essentieel om te begrijpen hoe erfgoedlijnen zich kunnen ontwikkelen.

Als belangrijke leerpunten van 10 jaar erfgoedlijnen noteren we:

Uitdagingen rondom werving en behoud van deelnemers

- Het vinden en behouden van nieuwe deelnemers voor erfgoedtafels blijft een uitdaging, wat essentieel is voor de continuïteit van de netwerken en het vergroten van diversiteit binnen de gemeenschappen.
- Ondanks de uitwisseling van kennis binnen de erfgoedtafels, blijkt dat deelnemers vaak beperkt geïnformeerd zijn over projecten en goede voorbeelden van andere erfgoedlijnen. Dit benadrukt de behoefte en het belang van betere kennisdeling en een breder scala aan perspectieven.

Bereiken van nieuwe doelgroepen

- Het bereiken van nieuwe doelgroepen en het creëren van een inclusiever geluid binnen de erfgoedgemeenschap blijft een uitdaging, waarbij een meer actieve betrokkenheid en samenwerking met verschillende belanghebbenden noodzakelijk is.

- Samenwerking en netwerkvorming zijn cruciale factoren voor het succes van erfgoedlijnen, ondersteund door het belang van vertrouwen, draagvlak, investeren in mensen met passie en het koesteren van vrijwilligers.

Continu verbeteren en evalueren

- Erfgoedlijnen moeten zich voortdurend blijven ontwikkelen en aanpassen aan veranderende omstandigheden om relevant en effectief te blijven, wat een cultuur van open communicatie, leren van successen en mislukkingen vereist.
- Het durven aanpassen van strategieën en werkwijzen is noodzakelijk om erfgoedlijnen te laten floreren en blijvend bij te dragen aan het behoud en de beleving van cultureel erfgoed.

Rol van overheden en samenwerking

- Overheden, met name gemeenten en provincies, spelen een belangrijke rol in het ondersteunen en faciliteren van erfgoedlijnen, waarbij een goede samenwerking en communicatie tussen overheden, erfgoedhuizen en andere betrokken partijen cruciaal is.
- Het koppelen van erfgoedlijnen aan andere beleidsthema's, zoals duurzaamheid, is essentieel om erfgoedlijnen toekomstbestendiger te maken en hun impact te vergroten.

2. Uitbreiding Goeree-Overflakkee naar Historisch Haringvliet

De uitbreiding van Goeree-Overflakkee naar Historisch Haringvliet

De uitbreiding van de erfgoedlijn naar Historisch Haringvliet heeft een duidelijke meerwaarde voor de erfgoedgemeenschap en draagt bij aan een versterking van de samenhang binnen de erfgoedlijn. Deze transformatie van de erfgoedlijn van Goeree-Overflakkee naar Historisch Haringvliet is niet alleen een logische stap, maar heeft ook een inspirerend effect gehad op de betrokkenheid en samenwerking binnen de erfgoedgemeenschap. Dit heeft geresulteerd in een opmerkelijke toename van het aantal deelnemers en heeft de diversiteit binnen de gemeenschap aanzienlijk vergroot.

Een belangrijk aspect dat naar voren komt, is dat de nieuwe erfgoedlijn bestaat uit een deel van de geografische afbakening van de oude lijn en een deel daaraan is toegevoegd. Tegelijkertijd is er ook een gebied afgevallen. Het nieuwe gebied krijgt daardoor wat meer aandacht dan het oude gebied. Het oude gebied is op zoek naar een nieuwe focus. Hierdoor kan de afbakening van de erfgoedlijn vertroebelen en vraagt het om een gebalanceerde aanpak waarbij zowel projecten voor het oude als het nieuwe gebied worden verkend en ondersteund.

Niettemin zijn er ook veel positieve ontwikkelingen te noemen. Zo heeft de erfgoedlijn een toenemende belangstelling voor erfgoed gestimuleerd, vooral rondom projecten gerelateerd aan de Watersnoodramp. Deze projecten hebben een breed publiek bereikt en hebben bijgedragen aan het vergroten van bewustzijn en betrokkenheid bij het erfgoed. Bovendien is er een gezonde balans gevonden tussen de materiële en immateriële aspecten van de erfgoedlijn. Dit heeft geleid tot een waardering en nadruk op zowel de fysieke als culturele betekenis van het erfgoed, wat essentieel is voor het behoud en de viering van ons erfgoed.

3. Huidige stand van zaken erfgoedlijnen

Huidige stand van zaken ambities (1)

Algeheel beeld

We hebben de huidige stand van zaken met betrekking tot de ambities geïnventariseerd op een vijftal aspecten. Onze bevindingen zijn als volgt:

- **Actualiteit.** De meeste erfgoedlijnen hebben een actueel ambitiedocument, vaak niet ouder dan twee jaar. Momenteel is de Landgoederenzone bezig met het herijken van de ambities. Bij de Waterdriehoek wordt eerst nagedacht over een eventuele transformatie. Voor de Oude Hollandse Waterlinie zijn er echter nog geen concrete vervolgstappen genomen om een actueel ambitiedocument op te stellen. De andere erfgoedlijnen zijn de geactualiseerde ambities momenteel aan het uitvoeren en realiseren.
- **Verwijzing naar provinciale doelstellingen.** In algemene zin zien we bij alle erfgoedlijnen dat in essentie het beschermen, beleven en benutten centraal staat. Tegelijk constateren we dat de ambitiedocumenten doorgaans niet expliciet verwijzen naar de provinciale doelstellingen en concreet maken hoe de erfgoedlijn er specifiek aan de doelrealisatie bijdraagt.
- **Marketing en communicatie.** De aandacht voor marketing en communicatie verschilt per erfgoedlijn. Sommige ambitiedocumenten gaan bijvoorbeeld in op kennis en digitale informatievoorziening, terwijl er in andere meer focus op het vergroten van herkenbaarheid en vindbaarheid. En soms is er een meer integraal, overkoepelende communicatielij.
- **Inclusie.** Dit is beoordeeld aan de hand van twee indicatoren: de mate waarin nieuwe doelgroepen worden bereikt en de meerstemmigheid van de vertelde verhalen (d.w.z. betekenisvol en vanuit verschillende perspectieven). Gemiddeld wordt hier in de ambitiedocumenten redelijk tot aanzienlijke aandacht aan besteed, vooral wat betreft het bereiken van nieuwe doelgroepen. Het vertellen van meerstemmige verhalen krijgt over het algemeen gemiddelde aandacht.
- **SMART.** De mate waarin doelstellingen SMART- (Specifiek, Meetbaar, Acceptabel, Relevant, Tijdgebonden) geformuleerd zijn, varieert per erfgoedlijn en per projectvoorstel.
- **Zelfredzaamheid in financiering.** In de ambitiedocumenten van de meeste erfgoedlijnen is niet aangegeven hoe in de toekomst in cofinanciering zal worden voorzien of welke mogelijkheden er zijn om dit aandeel te vergroten. Daar staat tegenover dat in de beoordelingscriteria cofinanciering wel een grote rol speelt. Hoe hoger de cofinanciering of inzet van vrijwilligers hoe hoger de score van het project bij beoordeling. Kijken we specifiek per erfgoedlijn dan is het beeld als volgt:

Atlantikwall:

In 2023 is het streefbeeld van Atlantikwall geactualiseerd. Deze zijn uitgewerkt in 4 thema's: niet meer maar beter; versterken van de lijn; samenhangende en herkenbare clusters en de blik naar buiten.

Huidige stand van zaken ambities (2)

Historisch Haringvliet:

De Historisch Haringvliet richt zich op het concretiseren van ambities binnen zes thema's, waaronder waterlinies en havenkanalen. Restauratie en herbestemming van forten en rijksmonumenten vormen grote projecten, terwijl interprovinciale samenwerking gericht is op het vergroten van de herkenbaarheid en beleefbaarheid van de erfgoedlijn.

Landgoederenzone:

Landgoederenzone zit momenteel in een traject waarin de ambities worden herzien. De focus van de Landgoederenzone ligt op het behoud, beleven en benutten van zowel gebouwd als groen erfgoed. Restauraties en herbestemmingen van landgoederen zijn belangrijke doelstellingen, evenals het vergroten van publieke toegankelijkheid en het ontwikkelen van nieuwe publieke functies.

Neder-Germaanse Limes:

Met de plaatsing op de UNESCO Werelderfgoedlijst als mijlpaal, richt de Neder-Germaanse Limes zich op het verder uitdragen van het verhaal. Dit omvat onder andere de afronding van de restauratie van de Zwammerdamschepen en de realisatie van een Romeins Scheepsvaartmuseum. Samenwerking op Europees niveau is gericht op archeologisch onderzoek en publieksbereik.

Oude Hollandse Waterlinie:

De Oude Hollandse Waterlinie concentreert zich op het behoud van vestingsteden en het strategisch landschap, met nadruk op de periode van het rampjaar 1672. Actualisatie van het ambitiesdocument en het identificeren van mogelijkheden voor doorontwikkeling zijn prioriteiten.

Trekvaarten:

Restauratie en promotie van historische trekvaarten staan centraal binnen deze erfgoedlijn. Het benadrukken van de streekeigen identiteit en het bevorderen van recreatief-toeristische ontwikkelingen vormen belangrijke doelstellingen, evenals het vergroten van publieke bewustwording in grote steden. Daarnaast wordt verkend of uitbreiding mogelijk is (met name een geografische uitbreiding).

Waterdriehoek:

Waterdriehoek zit momenteel in een traject waarin de ambities worden herzien. De Waterdriehoek richt zich op het uitbreiden van erfgoed op het gebied van maritiem-industrieel erfgoed. Dit omvat onderzoek naar maritiem-industrieel erfgoed en het betrekken van projecten buiten het gebied tot Gorinchem.

Wat kan nog worden versterkt? (1)

De afgelopen jaren is met talrijke, diverse projecten actief aan verschillende opgaven gewerkt om erfgoed beter te beschermen, te benutten en beleefbaar te maken. De vraag is of er daarbij thema's onderbelicht zijn gebleven. Hierbij kan het enerzijds gaan om nieuwe aspecten van de erfgoedlijnen, bijvoorbeeld bijdragen aan de transitieopgaven, inzet van technologie en participatie. Anderzijds kan gedacht worden aan bestaande thema's als educatie en (fysieke) bakens.

We constateren dat de erfgoedtafels zich oriënteren op deze nieuwe aspecten en deze integreren in projecten. Daarbij zijn er accentverschillen tussen de erfgoedlijnen welke focus wordt gelegd. Tegelijkertijd kan de aandacht voor zowel nieuwe aspecten als bestaande thema's worden versterkt. We geven hieronder een korte opsomming.

Transitieopgaven

Voor elk van de erfgoedlijnen is de relatie met de transitieopgaven beschreven en zijn kansen benoemd om aspecten van deze opgaven op te nemen in projecten. In diverse erfgoedlijnen zijn daartoe stappen gezet. Dit betreft bijvoorbeeld een onderzoek van de TU Delft naar de bijdrage van het watersysteem in het middengebied van de trekvaarten in Zuid-Holland (Vliet en Schie e.o.) in relatie tot opgaven van de klimaatveranderingen. In andere erfgoedlijnen kunnen de kansen voor een bijdrage aan de transitieopgaven beter worden. Om goed aan te kunnen sluiten op deze transitieopgaven is de koppeling met andere beleidsafdelingen binnen de provincie van groot belang.

Technologie

Binnen de erfgoedlijnen wordt gebruik gemaakt van technologische ontwikkelingen om erfgoed zichtbaar en beleefbaar te maken. Projecten met een 'virtual reality' component zijn daar een goed voorbeeld van. Tegelijkertijd kunnen technologische mogelijkheden binnen erfgoed beter benut, bijvoorbeeld de inzet van zonne- en windenergie ten behoeve van duurzaam energiebeheer bij erfgoedobjecten.

Inclusiviteit

Inclusiviteit staat bij de erfgoedtafels meer en meer in de belangstelling. Daarbij gaat het enerzijds om het bereik van nieuwe doelgroepen. Anderzijds is ook de actieve participatie van belang, zowel wat betreft deelname aan de erfgoedtafel als ook de actieve deelname binnen de uitvoering van projecten.

Er lopen diverse initiatieven bij de erfgoedlijnen om de inclusiviteit ten aanzien van actieve participatie te vergroten. Hierbij gaat het onder meer om het betrekken van jongeren, vrouwen, arbeidsmigranten en mensen met een verstandelijke beperking. Voor duurzaam behoud van deze vrijwilligers is het van belang om in de uitvoering van werkzaamheden rekening te houden met hun interesses.

Tot slot draagt fysieke toegankelijkheid bij aan participatie. Voor sommige erfgoedobjecten is dit lastig te realiseren. Daar waar de mogelijkheden zijn, is het van belang om deze toegankelijkheid te vergroten en te leren van goede ervaringen die binnen de erfgoedlijnen zijn opgedaan.

Wat kan nog worden versterkt? (2)

Verbinding met actualiteit

Voor de legitimiteit van de erfgoedlijnen is verder de verbinding met actuele thema's, zoals milieu, klimaat, en oorlog, essentieel. Dit is ook nodig om nieuwe doelgroepen te bereiken, waaronder jongeren. Voor deze doelgroepen is het belangrijk te kiezen voor een benaderingswijze die aansluit op hun belevingswereld.

Educatie

In algemene zin vindt er binnen de erfgoedlijnen veel overdracht plaats van historische informatie. Uit de Maatregelenpakketten is tegelijkertijd op te maken dat het aantal projecten gericht op het onderwijs beperkt is. Jaarlijks wordt niet binnen elke erfgoedlijn een educatieproject geformuleerd dat zich specifiek richt op het basis- en/of het voortgezet onderwijs. Het is belangrijk om na te gaan of het onderwijs behoefte heeft aan educatieprojecten rondom de erfgoedlijnen en zo ja, hoe vanuit de erfgoedlijnen zo goed mogelijk op deze behoefte kan worden aangesloten.

Bakens

Kenmerkende (fysieke) bakens zijn van groot belang voor de zichtbaarheid van de erfgoedlijnen. Bij veel erfgoedlijnen is er daarin de afgelopen 10 jaar veel op verschillende manieren geïnvesteerd. Zo gaat het bij de Landgoederenzone om vier zones, elk met een kernlocatie (Ockenburgh, Hofwijck, Duivenvoorde en Kasteel Keukenhof). Zij fungeren min of meer als boegbeeld, in de zin dat ze veel bezoekers trekken en het verhaal van de Landgoederenzone uitdragen. Bij de Trekvaarten is een Atlas ontwikkeld, waarbij de waterstructuren grondig in beeld zijn gebracht. Ten aanzien van de Oude Hollandse Waterlinie blijkt uit het onderzoek naar voren dat het werken met bakens/iconen versterkt kan worden met daarin een belangrijke rol voor Fort Wierickerschans.

Wat mag niet verloren gaan?

Uit de gesprekken komt naar voren dat er veel belang wordt gehecht aan de intrinsieke waarde van erfgoed en dat het nodig is om kenmerkend erfgoed te beschermen om het te behouden voor de toekomst. Tegelijkertijd is het belangrijk om erfgoed toegankelijk te maken, zodat het benut en beleefd kan worden. Onderstaand benoemen we een aantal aspecten die daarin een cruciale rol spelen en daarom belangrijk zijn om in stand te houden.

Publieke financiering en facilitering

Dankzij de provinciale subsidieregeling en de gerealiseerde projecten en staat erfgoed ook bij andere financiers op de kaart. Tegelijkertijd is de kans op 100% dekking van de kosten door gelden van 'derden' gering. Voor duurzame instandhouding en beleefbaarheid van de objecten binnen de erfgoedlijnen blijft (gedeeltelijke) publieke financiering daarom cruciaal.

Het aanjagen en faciliteren van partijen door het bieden van structuur, inhoudelijke en organisatorische ondersteuning, zoals via projectleiders en accounthouders van het Erfgoedhuis, is eveneens van duidelijke meerwaarde. Zonder onderliggende structuur zullen projecten niet of moeizaam geïnitieerd en gerealiseerd kunnen worden.

Netwerkstructuur

Er is veel waardering voor de bottom-up werkwijze en de netwerken die aan elk van de erfgoed zijn opgebouwd en in de afgelopen jaren zijn versterkt. Binnen de bestaande structuur weten partijen elkaar goed te vinden en is veel kennis en ervaring opgebouwd.

De afgelopen 10 jaar hebben laten zien dat er veel tijd mee gemoeid is om een erfgoedlijn tot wasdom te laten komen en de ambities te realiseren. Bij aanpassingen/verbreding van de bestaande erfgoedlijnen is ontwikkeltijd onontbeerlijk. Zo is bijvoorbeeld specifiek bij de erfgoedlijn Historisch Haringvliet aangegeven dat de vernieuwde erfgoedlijn nog dermate jong is, dat er de komende jaren nog veel ambities gerealiseerd kunnen worden.

Kortom

We concluderen dat het stelsel van erfgoedlijnen als zodanig veel meerwaarde heeft. Daarbij verdient het aanbeveling om periodiek stil te staan bij de vragen:

- of er nog voldoende aansluiting is bij maatschappelijke opgaven en de sociaal-maatschappelijke context;
- wanneer de ambities gerealiseerd en een erfgoedlijn 'klaar' is;
- of er Zuid-Hollands erfgoed onderbelicht blijft en dat een plek binnen de erfgoedlijnen verdient om het te beschermen, benutten en beleefbaar te maken;
- of de huidige inrichting van de erfgoedlijnen (rol van de provincie, structuur en werkwijze) passend is bij de doelstellingen of het gebied van erfgoed en provinciaal beleid in brede zin.

Bijlage

Bijlage – Verdeling van herijkingsvragen per onderdeel

Hoofdstuk	Vragen
1. Inzichten 10 jaar erfgoedlijnen	• Wat zijn volgens deelnemers aan de erfgoedtafels de belangrijkste inhoudelijke ontwikkelingen, opbrengsten en leerpunten van 10 jaar erfgoedlijnen in zijn algemeenheid en per erfgoedtafel?
2. Realisatie en ontwikkeling van ambities	• Welke meerwaarde zien de deelnemers aan de erfgoedtafel in de verbreding van de erfgoedlijn Goeree-Overflakkee naar Historisch Haringvliet voor het functioneren van de erfgoedtafel en de samenhang in de erfgoedlijn? • Wat mag niet verloren gaan als besloten wordt de betreffende erfgoedlijn los te laten?
3. Bijdrage aan beschermen, beleven en benutten, vitaliteit erfgoedtafels en middelen	• Stand van zaken t.a.v. beschermen, beleven en benutten • Hoe wordt de vitaliteit van de erfgoedtafel beoordeeld op de volgende aspecten samenwerking, samenstelling, omvang, aanwas nieuwe deelnemers, behoud bestaande deelnemers? Welke partijen missen we? • Middelen; wat is de verhouding tussen provinciale subsidie aan de ene kant en cofinanciering en inzet van vrijwilligers aan de andere kant (periode 2020 – 2022) en wat zegt dat? • Wat zijn de andere partijen in het netwerk die substantieel bijdragen aan de realisatie van de ambities van de erfgoedtafel?